Семен Жук и ёго родичі

Роман

Хроніка

Написав в 1873 році

О. Яковенко

ЧАСТЬ ПЕРША.

I.

Одного весняного дня 186 . року, так як о півдні, на східцях університетского рундука, у городі Н. сидів, вельми замисливши, молодий парубок. Уставивши лікті у коліна й підперши щоки долонями, дивився він, через університетский майдан, на далекий край неба. Зглянувши на ёго чоло, на бистрий вираз ёго палкого погляду чорних великих очей, можна було догадатись, що в голові ёго засів цілий рій думок; що думки ті не аби-які, не щоденні, що вони витають десь далеко-далеко.

То був Семен Жук. Він скінчив університет, узяв диплом на кандидата-юриста и, зібравшись іхать до дому в Черніговщину, завернув попрощаться з тим храмом, в котрім освітився наукою. Обійшовши ті авдиторіі, де слухав лекциі, він сів на рундуці и дожидав свого товариша Антона Джура, скінчившого тієі-ж пори університет з дипломом лікаря. Джуру треба було ще завернуть чогось до профессора Бокогрія. Дожидаючи Джура, Жук замисливсь про свою будущину; про путь,

котрий треба було вибирать у житті, и про те, як простувать на тім пути...

Аж ось скрипнули важкі дубові двері: Жук обернувся, з університета вийшов Джур.

"Що," спитав ёго Жук, "зовсім?"

— "Зовсім," одповів Джур.

"Поідеш?"

— "Поіду."

"Коли ж?"

— "Днів через десять."

"Оввa!... довго ждать!... я думав сёгодні."

— "Не можна... чого не робив — Бокогрій твердить одно: щоб я друмековав у ёго, тай годі."

"Гм!.. ну, та дарма... поки що я зъізджу до дядини, а через десять днів вернусь за тобою... Ходім!"

З сим словом Жук зняв шапку, низенько поклонився університетові и сказав: "прощай! спаси-Біг тобі!..."

Студенти пішли через майдан. Джур був веселий и висвистував мазурку, а Жук йшов повагом, хмурий.

— "Чого ти, Семене! такий хмурий?" спитав Джур. "Спустив ніс на квінту, наче бурсак перед ректором, або наш брат, зрізавшись на екзамині... Ти-ж узяв кандитата... чого тобі ще?! тепер вольний козак на усі чотири боки..."

"Еге!... вольний козак!.." одмовив якось нехотя Жук... "вольний... тим то я замислився, що вольний!... вольний, та не знаю, що діяти..."

— "Се-б то як?"

"Так! ти тілько подумай: що перед нами... ціле море житя... а як ёго переплисти?"

— "Предки наші плавали на чайках, а в наш час плавають на пароходах..." шуткував Джур.

"Ні!... ти не шуткуй, а слухай справді... Ну, скінчили ми університет: ти лікар, я кандидат прав, що-ж дальше? Двері університета за нами зачинились; а відчинились инчі двері — двері житя... Хоч чи не хоч, а треба переступить поріг, треба ввійти у ті двері... Що-ж ми там робити мем? куди приставить нас, до якоі роботи приверне хозяін того широкого поля, котре зветься — житєм?... Ти лікар! твоя стежка протоптана: поідеш за кордон, вернешся, візьмеш катедру и почнеш: учить, та лічить, "жить, та поживать, та грошей наживать..." Одно слово: твоя стежка видна; не видно на ій ні груди, ні гололедиці; рівно як на столі..."

— "А хиба на тій дорозі, котра веде у Жуківку, єсть и тепер, на весні, и груда и гололедиця?" перебив шутками Джур...

"Цить бо! я веду річ не шуткуючи... До Жуківки ми доідемо з тобою гарно, по рівному; та в Жуківці треба шукать, треба вибирать стежку..."

— "И вибирай до схочу, залюбки..."

"Легко сказать: "вибирай!" Стежок багацько — та на яку йти, не знаєш! Глянеш на одну — багно; глянеш на другу — ожеледь и хвища; на третій — скрізь копці, тілько те и роби, йдучи по ій, що дивись: як би не споткнуться, та не зломать вяз..."

— "Чудний ти чоловік, Семене! на тебе найшли смутні думки, ти й философуєш невідь що. Мені гірш ніж тобі! у мене вже скибка одрізана! лікар, тай годі! дорога загорожена. Учи, як ти мовляв, да лічи, та з сієі колііі вже и не виходь: бо ся колія — твій хліб насущний... От-що! Чи так же у тебе?... Ти куди кинь, так клин: чи у судовики, чи в адвокати, чи в учителі, хоч и в профессори — добивайся... Та тілько на що се все тобі! у тебе — хвалить Бога, худібчина не аби-яка; ти чоловік з великими достатками... "лежи на печі, та іж колачі."

Жук косо глянув на Джура, всміхнувся и сказав: "не про се річ... я мислю не про байбацтво, а про ту стежку, на котрій моя праця принесла-б найбільшу сумму громадскоі користи..."

— "От воно що!.. громадскоі користи" — переговорив ёго Джур, притискаючи останні слова. — "Паничу забажалось праці"...

"Я з роду не був паничем!" сердито сказав Жук. "Та тепер и не час сидіть згорнувши руки..."

— "Годі, годі", перебив ёго Джур, "не сердься... йди в учителі."

"Пішов би, так хисту нема."

— "Ну в судовики, тепер зяводяться нові суди, треба нових людей; на юристів тепер велика потреба."

"Ні, брате! шкода! хоч я и юрист, а з роду, з віку не піду у судовики, мене аж мороз по шкурі дере, як нагадаю: як то страшно бути суддею!

Розібє голодний чоловік шибку, та вкраде бохонець: суди ёго: у тюрму, або в арештантскі роти!"

— "А по твоёмуж як? погладить злодія по голові, чи що?"

"Не треба гладить по голові, не треба й кожі здирать..."

— "Значить: не треба карать ні за яку провину?" перебив Джур.

"А ти думаєш, що треба?... а ще лікар "друг людей," гуманіст!... Хиба кара доводить до пуття? Хиба сама кара не таке-ж зле — лихо, як и провина? Ріжниця між карою й провиною тілько та, що зле-лихо-кару заподіває ціла громада, государство, а провини робляться людьми поодинокими: кара, як зле-лихо, справедлива тілько на стільки, на скілько в ій єсть потреба. От — и усе! Провинники люде недужі, хворі, іх треба гоіть, а не карать"... Жук трохи спочив, з очей ёго летіли искри того божого жару, котрий горить у чесних, просвічених молодих людей. Далі він знов заговорив: "От — ти лікар: суди-ж сам, чи не чудно-б було, коли-б недужу слабу людину — ти став гоіти голодом?... Нападе на чоловіка пропасниця, и ти, яко лікар, даси ёму хини; нехай же та сама пропасниця приневолить чоловіка до такого непокірного ёго волі бажаня, що він мусить украсти бохонець — и ти, ставши суддею, замісто хини, пропишеш недужому тюрму з вонючим повітрєм, з голоднечею... Виходить так: за те, що на чоловіка напала пропасниця — ёму присудять ще сухоти... Скажеш, не правда се?"

— "Ти сёгодні философуєш и вдарився в софизми... Поодинокі злучаі, похожі на той, який ти зараз привів, бувають, але ти бери не поодинокі злучаі, а возьми и провини и провинників загалом, тогді..."

"Теж святе буде," перебив Жук махнувши по вітру рукою. "Ні! ні! не піду я в судді. Нехай буде й по твоёму: нехай судді будуть и потрібні, на те щоб творячи справедливий суд, розвивати у народі правову сферу; але ся наука не по душі мені..."

— "Так в адвокати йди," говорив ніби дразнячись Джур.

Жук сплюнув чогось на бік, трохи помовчав и заговорив наче-б сам до себе: "Здається краще усёго зроблю, як стану хазяйнувати. Погано тілько, що я в хозяйстві — наче Хома в дворянстві... ні теорії, ні практики ні аза не тямлю; але-ж не святі горшки ліплять!..."

— "Так!... а мені здається," сказав Джур, "що хозяінуючи, ти підеш на ту стежку, по якій найменше добудеш користи для громади." Останнє слово Джур вимовив з таким притиском, наче хотів чимсь докорити Жуку. А Жук не звернув уваги на той потайний докір и сказав:

"От же й ні! слухай: нехай буде, що я суддя: привели до мене злодія, що з голоду вкрав мірку борошна; осудив я ёго на півроку в тюрму, тай кажу: дивіться люде! не крадіть, бо й вам те буде. — Отсе раз. А ось друге: я хозяйную; помаленьку вводжу в практику теорію науки; знаю: коли, як и чим треба підгноіти яку землю; коли виорать; яку пашню після якоі лучше посіять; жну не руками, а машиною; молочу не ціпом, а машиною; из такоі ж ниви, з якоі сусіда мій темний Ничипор збирає дві-три копи, я зберу десять, або и двадцять... Ничипор дивиться; потайно завидує, а в слух глузує з мене, скаже, що "богатому чорт дітей колише", а далі — стане потрохи придивляться на моє хозяйнованє, тай собі так..."

— "Який ти швидкий!" перебив Джур. "Справді ти мені нагадуєш про Манилова... Твій Ничипор надивиться на твоі машини, тай у себе позаводить."

"Сам не позаводить; бо у ёго в кишені злидні... Але коли більша частина Ничипорів стануть оброблять землю по моёму, орати муть іі плугами, а не ковиряти муть, як тепер, ралами, тогді у іх буде родить не сам-треть, а сам-двадцять... а там, коли не вони, так діти іх заведуть гуртові машини... Ну, тепер кажи: де більш користи?"

— "Коли б твоіми устами та мід пить, воно б добре було; так лихо наше, що селяне наші уміють гуртом тілько шинки заводить та горілку пить... Жди, покіль тота освіта просвітить засліплені панскою и жидівскою експлоатациєю очи... Улита іде, та коли то вона прийде!"

"Колись прийде, коли почала іхать; аби іхала, аби не сиділа на однім місці... Швидкоі роботи не хвалять. Та треба звернуть и на те увагу, що народ наш знаходиться у такій темноті, у такому убожестві духовному и матеріяльному, що й гріх и сором винуватити ёго за те, що він черепашою ходою йде по стежці свого економічного розвою... вже й те добре, що він не стоіть, а йде... А яка велика міцна сила повинна бути у тім народі, котрий уміє йти на перед; дарма, що на кожному ступні ёго ходу зупиняє и жидівска кабала процентами, и панскі утиски землею й лісами и тисяча инчого. Найголовнійша ж притичина, котра зупиняє економічну ходу сільского люду — та, що по селам у нас нема громадского кредиту, по усім селам один банкир — жид, а жид — тепер у нас усюди велика сила."

— "Сю силу и я знаю," сказав сміючись Джур, "бо платив ій по 40/0 місячно."

"Бач! бач!... а що!" скрикнув Жук, наче зрадівши; "ну слухай же дальше: котре літо у нас у Черніговщині плохі урожаі — трохи що не голод; хвороба на скотину; заробитків нема; винокурні и сахарні заводи у панів запустіли; пани збідніли; а налоги ростуть и ростуть... Мужик платить... а з чого він платить? Прийде збірщик: "давай подушне!" а подушного нічим заплатить и продать нічого; клуня и комора пусті!... А все таки: "давай подушне, а то оцінують и ту останню телицю, котроі взять и чума посоромилась." От и несе мужик жінчину плахту до жида у застанову; позичає у Ицька два карбованці, оддає іх збірщикові, а жидові через зиму заплатить втроє... От-то де крепацтво наших селян; жид закрепостив и панів... Заведи ти на селі хоч невеличку позичкову кассу и ти усе село визволиш з жидівскоі кабали... Хиба тут не буде громадскоі користи?" спитав Жук, дивлячись на Джура таким поглядом, наче перед ним стояв той самий жид — банкир, що закрепостив селян.

— "Поможи тобі Боже!" одповів Джур. "Тілько навряд чи послухає твоєі проповіди мужик, хоч ти й надінеш народнє убранє — и підеш за плугом..."

"Цить, цить, цить!" заторохтів Жук. "Не носити му я народнёго убраня, заигрувать з мужиком не буду; за плугом не ходити му, бо й не вмію; проповіди ні якоі не держати му, бо добре знаю, що народові вже й попівска проповідь остила... Я буду тілько працювать, учить ділом и давать пораду тілько тогді, як у мене питати муть."

— "Добре, добре..." говорив Джур. "А жида де дінеш? Покіль він шинкувати ме у селі — уся користь, яку придбають селяне з твого проводу, йти ме до жида в кишеню за горілку."

"Не вся, а певно якась частка іі ити ме; бо без горілки не можна, и ми пємо..."

— "Пємо, та не упиваємось."

"И селяне не упивають ся; не вір тому, хто говорить, буцім селане стали більш пить: пють вони и тепер стілько, скілько пили и 20 літ назад; але пропивають тепер більш; бо колись за відро горілки платили пять золотих, а тепер пять карбованців: виходить, що пють в одну міру а пропивають більш ніж в шестеро, та не без того ще, що й жид обсчитає: дасть в набор кварту, а запише — дві..."

— "Чим же ти запоможеш сему лиху?" допитувався Джур.

"Треба чимсь запомогти, та вже в сім разі "запомога не од нас, а хиба од Бога"...

— "От тобі й на!" зареготався Джур.— "От тобі й "сила", котра не знає чим побороть жида й горілку."

"Не регочись, брате!" визвірився Жук. "Буцім ти й не розумієш, що жид — тут пяте колесо до воза... Хиба без жида не буде й шинку! Гай-гай! ти згадай лучче про те, що половина бюджету в нашім государстві складується з горілки."

— "Еге! та от ти куди стрижеш! Значить: акциз — по боку!"

"А ти думав як? щоб тілько одного жида по боку!.. Хе-хе-хе!..." Жук засміявся тим сміхом, в котрому можна почути не одну тілько веселу иронію, але якесь инче, смутне чувство. Тим часом Джур и Жук прийшли до Жукової кватири.

"Заходь, покуримо", сказав Жук.

— "Дякую! нема часу; треба швидче йти до дому, передягнусь, та до Бокогрія."

"Ну йди, та додержи ж слова! Через десять днів поідемо до мене в хутор... чуєш?"

— "Чую, чую... прощай!"

"На здоровє!"

— "Щасливої дороги."

Товариші розійшлись.

Жук прийшовши до дому, довго міряв ступнями свою кімнату и вдовж и впоперек, покіль не ввійшла дівчина и не покликала ёго обідати.

II.

Весна того року була раня, тепла; косовиця почалась рано. Звичайно: в Черніговщині коло Батурина починають косить перед Купалом, а того року почалась косовиця далеко раньше; вже коло половини червня стояли инде копиці сіна.

Почтовим шляхом по дорозі до Батурина іхав простий візок трояком. На передку сидів погонич, хлопя літ під 16, босе, в одній сорочці и в соломяному брилі: спека була велика, так варом и варило. На заді воза сиділо двоє проізжих. И одежу, и лиця іх так занесло курявою, що не можна було розпізнати, хто з іх білявий, а хто чорнявий... Коні тюпали помаленьку и піднимали страшенну куряву, котра так стовпом и стояла. На дворі була така тиша, така тиша, що навіть листя на вербах ні каплі не тремтіло... Привязаний до дуги почтовий дзвоник не то що-б дзвонив, а якось жалібно голосив, наче й ёго добрала літня спека. —

То іхали Жук и Джур в рідну хату до Жука, де ёго ждала неня и сестри.

"Ану хлопче! торкай пристяжних,'' заговорив Жук до погонича... "Он — бач права зовсім не везе, й посторонки телюпаються. Торкай!... от — от — недалеко. То й пече-ж!... Господи!"

— "Добре таки пече," сказав погонич, буцім не дочувши слов Жука про пристяжну. Жук знов озвався:

"Ну бо, хлопче! поганяй швидче! Дивись — ідемо наче з копами. Ну!... приідемо до дому — мій могорич "

— "Дякую! я не вживаю,"

"Чого не вживаєш?"

— "Горілки."

"Ну четвертака дам, тілько швидче поганяй!

— "Ей! ви гаспідскі коні! ніо!!" крикнув погонич на коней; сіпнув оглобельну за віжки и махнув пугою на пристяжних. А коні й байдуже собі!

— "Ти-б іх пугою свиснув!" сказав Джур.

— "Не поможе! сієі жидівскоі худоби й колком не підженеш! Ти на іх: ніо! а вони тобі: тюп, та тюп! — Ніо! що-б ви поздихали ёму на радість!" гукнув погонич из усієі сили, хлеснув пугою и оглобельну и пристяжних.

"Хто держить станцию?" спитав у погонича Жук.

— "Звістно хто: жид! хиба по коням не видно: такі шкапини тілько у жидів бувають... Ніо!" И пуга знов простяглась по коням.

"Чи дома то моя матуся?" заговорив Жук.

— "Певно, що дома," одповів Джур; "час робочий, косовиці; де-ж ій тепер бути, як не дома?"

Замовкли; бесіда якось не йшла; спека не давала и говорить.

— "Ви до Батурина, паничі?" спитав погонич.

"Ні," одповів Жук, "не до Батурина, а в Жуківку... Знаєш дорогу?"

— "Як не знать! учора там був... якогось лікаря возив."

"На що лікаря?" сполохнувся Жук.

— "Кажуть віспа в селі Куликах, що зараз за Жуківкою."

"А в Жуківці?"

— "Там нічого не чути... Так ви се у Жуківку у гості, чи що ідете?" допитувався погонич.

— "Хто в гості, а хто до дому," одповів Джур.

— "Так ви може Жученки?"

— "Один Жученко, а другий — ні!"

— "Еге! бачте, а я й не знав... ніо!" Показалась висока могила. Погонич взяв вправоруч з почтового шляху. Проіхали верстов дві, дорога почала твердійша, курява стала далеко менша и перед проізжими явився чудовний краёбраз! На версі чималоі гори біліла церква, на котрій сяяв золочений хрест; на взгірьі в садах, наче в зеленім морі, розкошував білий панский будинок з зеленим зелізним дахом; округ ёго визирали невеличкі, чепурні, огрядні хатки селян: з десяток, чи и менше; по під горою, мов срібний пояс, текла річечка, на другім боці річки, тож на взгірю, розкинулось чимале село.

"Ото де церква," сказав Жук, то наш хутор — Жуківка; там тілько наше дворище, та священника; а ото на тім боці козаче село — Кулики. Приход один. Церква у нас, а зоветься хутором... Коли хочеш побачить усю красу сего краёбразу, треба подивиться на ёго тогді, як сонце сходить. Просто рай! річка оддає червоною гадюкою... Ну, хлопче! торкай, торкай! от — от дома будемо."

Жук замовк. Мовчки въіхали в село; в селі тихо — наче в могилі: нігде ні що не щавовкне; зараз видно, що робочий час.

Въіхали в двір... и тут тиша! З під комори тілько якась сіра собака гавкнула на дзвінок, та й вона скоро замовкла. Підвернули до рундука. З будинку одчинились двері и показався старий, заспаний чоловік, в сірих

штанах городянского крою, босий, в жилетці. Він протирав очи и сердито дивився: мабуть ёму не сподобалось, що ёго розбудив дзвінок.

"Здоров був Иване!" озвався до ёго Жук. "Се ти — ще?"

— "А, а — а! се ви паничу! Я се вас и не пізнав, так вас занесло пилом... Та таки, признаться, задрімав трохи, скучно одному."

"А де-ж матуся и сестри?" спитав Жук Ивана.

— "Усі на косовиці, ще зранку поіхали. Там и повар, там и обідати-муть."

"Отаке! чи даси-ж нам чого попоісти?"

— "Нема у мене нічого! хиба самовар нагрію, та у ключниці візьму масла и молока."

"Ну й добре! познось же, будь ласкав, з воза, та дай спершу нам вмитися."

Иван повагом позносив з воза скринки и узли, гукнув на ключницю, щоб борзій ставила самовар, а сам принявся обмивать и чепурить гостей.

"А де косять?" спитав Жук.

— "В Нестратовщині."

"Ми, перекусивши, подамось туди-ж."

— "Хиба пішки," сказав Иван; "бо дома коней нема."

— "Далеко та Нестратовщина?" спитав Джур.

"Верстов чотири."

— "Ні! не буде и трох," перебив Йван, "тілько що жарко дуже."

"Се дарма! ми підемо, як трохи спаде жара," одповів Жук.

Обмившись, причепурившись и перекусивши, Жук и Джур пішли до косарів. Йшли вони не проїздною дорогою, а стежечками через жита навпростець. Жара трохи спала, але все ще в повітрі стояла тиша и духота. Жито почало вже красоваться и оддавало тонким ароматом. На полях попадались невеличкі могили засіяні житом, котре легонько колисалось тихою, ледве примітною хвилею. Де-не-де манячили невеличкі гайки: небо було чисте, блакитне, нігде ні хмариночки... Груди розкривались якось широко, втягаючи в себе чисте ароматичне сільске повітрє.

"Дивись!" сказав Жук; "он-он манячить ліс; ото й наша Нестратовщина..."

— "А, ну! давай співать!" заговорив Джур. "Я хоч и не поет, и не люблю идиліі, але в такому місці, в такому часі — сам не знаєш, яка сила заохочує тебе до пісні." И два голосні баритони полились по полю! Слова пісні "в чистім полі трава росте" котились по житам, як котиться живе срібло розсипане на столі.

Великий луг, кругом оперезаний березиною, липиною, кленом и осичняком, а инде й дубиною, — були Нестратовщина. Як тільки наші молодики ступили в сей луг, іх обдало чудовним ароматом свіжо покошеного сіна, материнки, дикоі гвоздики и инчих полёвих квіток.

Одна, більша половина луга була покрита товстими свіжими покосами; на другій пишалось ярко зелене озеро трави, заквітчаноі

такими узорами квіток, яких не виводила ще ні одна щітка художника и які уміє виводити тілько один великий художник — мати природа! В однім місці кизлики и звіробой розсипались по траві крапельками золотого дощу; в другім, мов срібні зірки на зеленому оксамитовому килимі, блищали білі гвоздики; в трейтім — пахуча материнка сиділа великими кущами и так гордо виглядувала, так мило и приязно, наче невіста на вінкоплетинах!... А далі різні колёри — то зливались, то розходились. И всяка рослина жила повним житєм, дихала повним зітханєм, не вважаючи на свій близький кінець, не гадаючи про те, що от-от підступить до неі косар, махне косою и гострою сталью підотне іі біля кореня, и вона, пишна и горда краса лугу, викохана природою, схилиться, впаде, засохне и піде на сіно скотині!.. Отак и між людьми! Клекотить молода кров, високими чистими чувствами хвилюється серце; святою, міцною надією наливається душа; и квітчається и пишаєтьея повне щастя молоде житє, аж гульк! підкралась смерть, неначе злодій у ночі, махнула косою — и, Боже! де та краса, де та сила, де та надія? Нема іх! зостався один холодний труп, над котрим льються гарячі слёзи приятелів, родичів, дружини и кріваві слёзи матери, над котрим, мовчки, стоіть батько: — він не плаче, у ёго нема сліз; печаль так здавила ёго серце, туга так пригнітила ёго душу, що нікуди просунуться з очей слёзі! О, тяжкі й гарячі оті невидимі батьківскі слёзи! Знаю я іх!.. крий Боже, вилилась би з очей та батьківска слёза! Здається вона б спалила и камінь, и воду, и лід....

На отім-то зеленому, заквітчаному озері йшла валка косарів; так рівно, поважно один за другим, наче колись козацькі чайки плили по Чорному морю за тихоі години. Коси тілько блищали против сонця: блисне коса, сховається в траву и почується тобі— такий шелест, мов трава зітхнула останнім зітханєм. Першу ручку, звичайно, вів отаман, чоловік вже не молодий, високий, широкоплечий, чорноусий; полудневе сонце так засмалило ёму лице, що являвся дуже різкий контраст смуглого чорного лиця против білоі груди, котра виглядувала з пазухи розхристаноі сорочки.

— "Не одставай, а то підріжу!" шутковали задні косарі з тих, котрі йдучи в середині не поспівали за передними.

"Бог помоч!" сказали паничі отаманові, знимаючи брилі.

— "Дякувати вам!" озвавсь отаман, не перестаючи косить.

"А де пані?" спитав Жук.

— "Там десь біля катряги; мабуть полудень приготовляють."

Геть з боку під кучерявою березою стояв панский тарантас; біля ёго два прості вози; на іх лежали харчі прикриті від сонця білими, наче сніг, ряднами. Біля возів була розкинута катряга. На таганку висів невеличкий казанок, а рядом з ним на сишках кипіли два величезні казани: в іх варилась каша косарям на полудень. З під воза вискочила ряба собака и кинулась на Жука.

"Тю-тю! дурний Рябко! не пізнав свого хазяіна, чи що?.. Пішов вон!" закричав на Рябка Жук. Рябко подався трохи назад; але не переставав гавкати, мов сам собі не няв віри: чи справді Жук ёго хазяін, чи ні?

"День добрий!" озвався Жук до молодиці, котра сиділа біля казанів и мішала ополоником кашу.

— "Здорові були! а чого вам треба?" спитала молодиця.

"Проведи спершу од собаки."

— "Та йдіть, не бійтесь, він не вкусить!.. Цить! навіжений!" гукнула вона на Рябка, пустивши в ёго поліном. Рябко одскочив в бік и, підобравши хвіст, поплентався собі під віз у холодок.

"Де пані?" спитав Жук.

— "А на що вам? вони тут десь були... щось не видно, може де в кущах ягоди збирають."

— "Сеня! Сеня!" закричала молода дівчина, біжучи супротив Жука и розставивши руки, буцім хотіла піймати ёго.

"Рися!" скрикнув и Жук и побіг на зустріч сестрі. Брат и сестра кинулись одно до другого на шию, обнялись и кріпко-кріпко поціловались. Голосне цілованє оддалось луною у лузі.— "Коли-ж ти приіхав?" спитала Рися.

— "Сёгодні!... Як ти, Рисю, підросла, випрямилась... яка краля!.." и Жук ще раз поціловав сестру. "А деж матуся?" спитав він.

— "Тут, усі тут; ми тебе не сподівались сёгодні, думали, що ти пробудеш у дядини до Петра... Мамо! мамо!.. де ви? швидче йдіть! Сеня приіхав... Мамо!..."

— "Иду, иду," почувся за кущами голос. Жук побіг на голос. Мати обняла сина, стиснула ёго обома руками и ціловала в голову, а він припав устами до неньчиних грудей... и кілька хвилин так стояли вони, не мовлячи слова.

— "Скінчив?" спитала мати.

"Скінчив, матусю! скінчив: кандидат."

Мати перехрестилась, подивилась на небо и промовила: "Слава Тобі, Царице небесная! слава Тобі!... Як же ти, Сеню, сюди попав?"

"Просто: Иван сказав, що ви усі тут: ну, ми напились чаю, попоіли, та и сюди, пішки."

— "Боже-ж мій, ти втомився! Ну, дякую-ж тобі, синку!... Дай ще раз поцілую.. Який ти жвавий, та гарний!,.. увесь в батька! Як вилитий батько... так и бачу покійного..." И з під старих рісниць скотились у іі дві слёзи.

"Де-ж, мамо, Соня?" питав Жук.

— "Тут, тут и Соня; десь гриби збирає."

Жук на радощах и забув про Джура, та вже сей сам нагадав про себе.

"Лишенько-ж мені!" сказав Жук, "я й забув. Матусю! отсе мій приятель лікар Джур", додав він указуючи на Джура.

— "Спаси-Біг вам, спаси-Біг!" говорила стара Жучиха Джурові. "Спаси-Біг, що завернули до нашоі хати. Вибачте, що дома не застали: не сподівалась сёгодні гостей."

"Де-ж отсе Соня, що іі не видко?" допитувався Жук и на все горло гукнув: "Соню!!"

— "Що, Марусе! чи готов полудень?" спитала Жучиха куховарку.

— "Зараз буде; нехай ще раз закипить, щоб вварилась каша; наче ще сировата, ось покоштуйте." Маруся набрала з казана в ополоник каші, простудила іі и подала Жучисі. Жучиха покоштовала и сказала: "Еге! нехай ще раз закипить; та здається, треба-б присолити."

— "Ні, пані, лучше не солить; недосіл на столі, часом переборщиш, хуже буде.. на таку велику громаду смаку недобереш. Лучше кожен сам на свій смак присолить."

— "А наш полудень поспів?" спитала Рися у куховарки.

— "Не знаю!.. ваш Опанас варить, треба ёго спитать; и де се він дівся? у ёго під казанком и огонь потух.. Опанас! Опанас! де ти?" гукала куховарка.

— "Ось-де я! на що тобі здався я? скучила без мене чи що?" озвався за катрягою Опанас.

— "Куди-ж бак!.. вельми скучала!.. Пані питають: чи готов полудень?"

— "Зараз буде готов... вареники ліплю."

"З чим, Рисю, будуть вареники?" спитав Жук.

— "З полуницями; я з Сонею назбирала."

"Отсе добре! я дуже люблю вареники."

— "По кор-ррячку! по корр-рячку! покорр-рячку!!" гукали косарі.

— "Еге! бач синку! ми загомонілись, та й байдуже про косарів; пора вже порцию нести," сказала Жучиха.

— "По корячку! по коррячку!"

"Зараз, зараз!" одгукнув Жук. "Давайте, матусю, я ім понесу."

И влявши дві боклаги з горілкою, Семен пішов швиденько до косарів. Тим часом, поки Семен частував косарів, прийшла до куреня Соня, а з нею друга дівчина, вже не першоі молодости, але ще й не пристаркувата, літ може з тридцять: з лиця вона була білява, очи на викоті, великі, оловяні; рот невеличкий, губи тоненькі, зуби білі як крейда, на лиці широкий румянець; убрана по городянски; не можно було сказать, що вона гарна, красива, алеж и негарною, некрасивою ніхто б іі не назвав. Се була ґувернантка Рисі и Соні, Frдulein Ганна з Берліна. Соня була дівчина 19 літ; біле, аж матове лице одділялось од широкого чола густими, широкими, наче з оксамиту, чорними бровами. Чорні як ніч и блискучі як зірки очи служили зеркалом того розуму, котрий скривався під довгою чорною косою, котра спускалась низше пояса. Рот Соні — звичайний, трошки розкритий, спідня губа видавалась трохи наперед; ніс кирпою; шия довга, біла як сніг; здається білость шиі и плечей спорилась з білостю украінскоі вишитоі и вимережаноі сорочки, котра покривала груди и плечи Соні; голова уся заквітчана полёвими квітками. Дивлячись на Соню, не з разу можна було означить іі вираз и красу: на первий погляд вона здавалась некрасивою, вялою; але чим більш дивишся на іі, тим більш становиться вона перед тобою красивійш и красивійш, и кожен, хто довгенько дивився на Соню, одходячи од неі думав: король-дівка!.. Рися була ще дитина, ій йшов 16-ий рік; невеличкий зріст, бистрі чорні палкі оченята; повне свіже з румянцем смугловате лице, коралёві тонесенькі губки, каштанове волосє... от и вся Рися...

Стара Жучиха зазнаємила Джура з Сонею и Ганною.

— "Дивіться, матусю, скілько я набрала грибів," сказала Соня, висипаючи на траву повну корзинку грибів.

— "Бач! а я скілько ходила, хоч би тобі поганого знайшла; навіть и мухомора не бачила," озвалась Рися.

— "Не даром же говориться: щасливому по гриби ходить," вмішався Джур.

Соня подивилась у низ и стала обтрушувать траву, котра поприлипала до ii спідниці.

— "Ну — бо, Опанасе! чи даси сёгодні полудновать, чи ні? ти хиба забув, що паничі не івши?" сказала Жучиха поварові.

— "Готово! готово!" озвався Опанас, "зараз давати-му."

— "А в тебе, Марусю, готово?"

— "Готово, пані."

— "Коли готово, так гукай на косарів, нехай полуднують."

Панночки розіслали під березою килим; Опанас постановив на килимі тарілки и миску з варениками. Маруся одставила кашу, розіслала рядно, положила ложки; узяла високу віху, напяла на неі Опанасову кирею, підвела ii у гору и гукнула: "полудновать! полудновать!"

— "Даремно гукаєш!" глузовав Опанас, "ти ростом, хоч и з віху, а голосом не вийшла, пищиш, наче кошеня; хто таки почує тебе... А ну, кріпче гукни!"

— "Почують и так, коли захочуть," сказала Маруся.

— "Ні, не почують."

— "А ну, я гукну!" сказав Джур и так ревнув "полудновать!", що аж Рябко вискочив з під воза и загавкав несамовитим голосом; а луна озвалась десь далеко за Нестратовщиною.

— "От — як гукають," сказав Опанас; "а ну, Марусю, чи не гукнеш и ти так!"

— "Одчепись!.. пристав наче мокре рядно! Хиба повилазило тобі, не бачиш, що косарі йдуть!"

Жучиха, піднісши косарям до полудня по корячку, и сама сіла з дітьми полудновать. В косарскім полудні хазяйновав приказчик Павло Миронович, чоловік вже підтоптаний. Розмова йшла весело, жваво; жартам, смішкам и вигадкам и кінця не було; звісно як буває на косовиці у доброго хазяіна.

Пополудновавши, Жучиха звеліла Опанасові іхать до дому и приготовлять вечеру. Косарі трохи спочили, хто поклепав косу, хто тілько помантачив, и пішли докошувать.

— "По чім у вас косять?" спитав Джур.

— "Вони в мене не за гроші," одказада Жучиха, "а толокою. За гроші в один раз такоі громади не зберете; а на толоку, бачте, трохи не усе село вийшло — 120 чоловік... За гроші б и сходнійше було для мене, менше коло іх панькаться треба; та вже привикли так: толокою и скорійше и чепурнійше роблять."

— "Як же так, що за гроші б сходнійше, аж ви ім нічого не платите?"

— "Не плачу грішми, за те вже горілки настачаю в-волю. За гроші коли косять, так чотири порциі в день зовсім доволі; а на толоці — що ручка, так и корячок; а за стравою по два корячки; ну, за вечерею и повечерявши пють вже без счоту, хто скілько здужає."

— "Пють," всміхнувся Джур, "а про те и байдуже, як од сего шкодять здоровю."

— "Куди вам!" сказала Жучиха; "вони про се и думки не мають."

"Як же ім и думать про се, коли вони з роду сёго й не чули; а до того треба сказать," вмішався Жук, "що у іх горілка лікарство: заболить живіт — чарку горілки; стане нудно — знов горілки."

— "Се — правду ти кажеш, синку!"

Повечоріло. Сонце сховалось за гори спочивать після довгого петрівского дня. Косарі повечеряли, випили добре, подяковали за хліб-сіль, позбивали коси, взяли клепачки, бруси, мантачки и разом усі рушили. Жучиха з панночками поіхала по переду, а паничі пішли у гурті з косарями.

— "Нуте, хлопці! пісню!" гукнув отаман. "А де ти — Василь Дорошенко! виходь на перед, та починай!"

— "Якоі-ж, дядьку?" спитав молодий паробок, котрого кликав отаман.

— "Яку знаєш."

— "Хиба я іх мало знаю!..."

— "Заводь такоі, щоб усі знали, щоб ніхто не мовчав."

— "Добре, дядьку!.. Нуте, хлопці! чи усі знаєте березу?"

— "Усі! усі! заводь!"

И слідом за тим зарокотіла на чистім полі сотня голосів як один, співаючи: "Гей! гук! мати гук! де козаки пють!"

"Ну, синку!" говорила того-ж вечера Семенові мати. "Як же я рада, що ти скінчив своє вченє... Тепер ти домовати меш?"

"Домовати му, матусю!"

— "Ото й добре! пора вже зняти з моіх плечей клопіт по хазяйству... Хазяйнуй, синку, а я спочину."

"Е, ні! тривайте, матусю! дайте трохи подивиться до хазяйства... Я вчився римскому праву, а тут треба не ёго, а що инче... треба повчиться аґрономіі; а то часом з горяча так нахазяйную, що и кури сміяти муться."

— "Ну, нехай же ось як буде," сказала мати: "до того літа ти тілько запомагай мені, та придивляйся, а літом — годі! сам хазяйнуй! Я стара людина.. пора спочить."

"Нехай буде по вашому, матусю!.. а тепер: добра ніч! спать хочеться."

— "Добра ніч, синку! спи з Богом! Огради тебе Господь силою чесного и животворящого хреста!" Жучиха перехрестила сина, поціловала ёго у голову и додала: "вам обом послали постіль у кабинеті."

"Добре, матусю, дякую!"

Попрощавшись, Жук и Джур пішли спати и незабавом спали вже — наче ті праведники.

Уся Жуківка спить: тілько біля болота не сплять жаби, квакаючи и кваканє іх розноситься по всему селу... Де-не-де загавкає собака.. А люде сплять: день стомив и старого и малого: кого спека и робота, кого лихо...

Нехай вже вони сплять, а ми тим часом роскажем своёму читателеві про рід наших знаємих: Семена Жука, ёго матери и сестер.

III.

Прадід Семена Жука був родом з Муромщини, міщанин, коробейник; звався він Петром Носаревим. Що зими появлявся з своєю коробкою у Батурині и відсіля розносив свій крам по селам и хуторам України. Носарев був високий, стрійний, чепурний паробок; але, як на диво, був такий смуглявий, такий чорноволосий, що Батуринці продражнили ёго жуком: так вже й зостався и він и увесь нащадок ёго жуками. Живучи у Батурині на кватирі у козака Бовкуна, молодий коробейник закохався у молоду Бовкунівну Одарку. Одарка й собі вподобала коробейника. Носарев посватався до неі. Куди! старий Бовкун и слухать не хотів! "Щоб моя дочка, козацька дитина, та стала дружиною кацапа!.. Ні! ні! сёго з роду, з віку не було и не буде!.. Викинь, дочко, з голови отсі дівочі думки... Покіль я живий — не будеш кацапкою." Так одрізав старий Бовкун.

Алеж Бовкун помилився! Молоде дівоче серце знає тілько вроду та вподобу; воно не вдаряє на те, чи Німець, чи Москаль, чи Українець ёму сподобався... любов не знає національности.

— "Коли, тату, не буду за Носаревим, не буду й ні за ким! або в черниці піду, або вік дівовати му," говорила батькові Одарка.

— "Як знаєш, доню, а за кацапа не оддам, у ёго и звичаі, и мова, и віра не наша; ні... ні!... не буть козі на торзі."

— "Тату! він хрещений и миром мазаний таким самим, як и ми."

— "Говори! хрещений, та не по нашому: у нас обливають, а у іх погружають. Сказав: не оддам! от усе! годі й балакать."

Одарка замовкла. Носарев більш не сватався и перебрався на другу кватиру. На другу зиму — якось скоро після водохреща у Бовкунового

кума виходила дочка за-між, Одарчина ровесниця и подруга. Зазвали Одарку, вить вінця. Вбралась Одарка звичайно, наче на весілє, и пішла.

— "Не бався-ж там довго, доню!" говорила Бовкуниха, виряжаючи дочку.

— "Чого-ж я, мамо, бавити мусь довго: покіль люде сидітимуть, потіль и я; як же спізнюсь, то може и заночую."

— "За пізно не ходи! краще переночуй там. Тепер зима; часом звірюка нападе," додав од себе Бовкун.

Весело плели дівчата вінця; весело вони співали; Одарка не одставала ні в чім; тілько так як на половині ще вінець, вона одізвала на бік молоду и сказала:

— "Отсе, сестро! не тобі кажучи, так у мене зразу заболіла голова, так закололо у грудях, що пробіг: ратуй! Піду швидче до дому."

"Де-ж таки до дому!. Приляж Одарочко на печи... може полегшає..."

— "Ні, ні! піду до дому, зовсім не здужаю."

Молода пожалковала, пробовала задержать Одарку, не помогло! Одно твердила Одарка: "до дому, та й до дому." Попрощалась и пішла.

Пройшовши гоней з двоє и порівнявшись з двома товстими вербами, що стояли на цвинтарі, Одарка примітила, що біля дзвініці стоіть якийсь чоловік. Він кашлянув, рушив з місця и промовив: "Дарія!"

— "Вона и єсть!" обізвалась Одарка.

Чоловік підбіг до неі и обоє яко мога швидче пішли, звернувши у глухий переулок. Одарка уся трусилась!.. "Ох! говорила вона, чи ще далеко? Як ноги трусяться... страшно." — "Зараз, зараз!" одповідав ій той чоловік. На кінци переулка стояла кибітка запряжена трояном добрих коней.

— "Сідай! сідай швидче!" сказав Одарці той чоловік, що йшов з нею.

— "Сіла вже," сказала Одарка.

— "Кутайся добре!.. ноги закутай, щоб не померзли; бо мороз — аж тріщить."

— "Вже, вже, закуталась... Ну, швидче... Ох! страшно, серце бється, мало не вискочить... рушай!"

Чоловік скочив у кибітку и сказав: "Ну, Ванюха! работай!!"

Погонич підобрав віжки, смикнув коней, крикнув, свиснув таким посвистом, яким уміють свистати тілько великорускі погоничі а наш брат ні за що не свисне... коні пустились на в-за-води, кибітка понеслась стрілою... Ніч була зорява, місячна, сніг вилискувався як срібло...

— "Що отсе наша Одарка так довго не приходить!" говорила на другий день стара Бовкуниха, затоплюючи піч.

— "Видно заспала," одказав Бовкун.

Через кілька хвилин в хату до Бовкуна прийшла ёго кума.

— "А я отсе одірвалась з дому до вас, куме, щоб провідать Одарку вашу... Як вона?" спитала кума. "Учора не досиділа й до кінця вінець: хто

ії знає, що з нею сталось, певно з пристріту!.. Голова, каже, болить... до дому піду. Чого ми не робили, як не силовали не послухала и пішла."

Бовкун й Бовкуниха слухали куму мов води в рот набравши. Вони не зразу й зрозуміли, що воно за притча. "А де-ж Одарка?" спитав з дивовижею трохи згодя Бовкун, а Бовкуниха и кочергу з рук випустила.

— "Як де?" питала дивуючись в свою чергу кума. "Хиба нема? вона-ж пішла до дому."

— "Та що се ти, кумо! чи не жартуєш часом? де-ж би дівка ділась, коли-б пішла?"

— "Цур ім таким жартам! Єйже Богу пішла до дому, та се мабуть ви жартуєте," говорила кума.

— "Як бачу: погані жарти..." озвався Бовкун. "Що-ж отсе таке жінко? га? Як ти мислиш?"

-"Ой чоловіче! Я й ума не приберу, шо воно таке! Отсе так! от тобі й вінкоплетини!.. Ой горенько-ж моє! Де-ж вона ділась? Боже-ж мій милосердний! де вона? певно звірі розірвали..." и Бовкуниха заголосила наче по мертвому.

— "Цить! ще наплачешся й послі; треба думать: що отсе воно и як?" говорив Бовкун.

— "Ох! думай вже ти, чоловіче! я не здужаю й думать!... Боже-ж мій милий!"

Бовкун прожогом кинувся з хати. По дорозі кого стрів, у всякого питав: чи не бачив хто ёго Одарки? — Чутка, що Бовкунівна у ночи пропала невідомо де и як, підняла на ноги увесь Батурин. Скоілась велика колотнеча: усюди ходили, усюди шукали, усіх питали, — ніхто

нічого не чув, ніхто не бачив, не було й сліду ніякого... и всяк рішав по свому: де ділась Одарка. Кинувся Бовкун до протопопа. И протопоп не знав, що діяти и яку пораду дати? чи править молебень, чи панахиду?

-"Шостий десяток живу на світі," говорив протопоп, "а такоі притчі з роду у нас не було. Гм! жива людина пропала... чудне діло!..."

Бовкун наняв кілька верхових; розіслав іх на усі сторони; у вечері й верхові вернулись з голими руками... На дворі у Бовкуна стояла велика сила людей; гомін йшов гучний: хто росказував, як усі колодізі передивились у селі; хто оповідав, що й оболонки ні однієі не минули, — але з усего того виходило одно: пропала Одарка без вісти и слід іі прохолов.

— "Треба ждать," радив Бовкуна отаман. "Вже-ж вона не провалилась крізь землю; якась чутка та проявиться."

Бовкун сидів схиливши голову и мовчав, а Бовкуниха голосила.

Другого дня раненько знаєма вже нам кибітка підъіхала до Бовкунового двору. З кибітки виліз Носарев, а за ним и Одарка, блідна як полотно, уся вона тремтіла. Підходячи до дверей Одарка перехристилась и сказала Носареву: "йди ти попереду."

Війшовши у хату, Одарка упала батькові в ноги и хлипаючи проговорила: "Тату! мамо! простіть нас! ми вже повінчані!"

Бовкуни й не стямились! вони своім очам не вірили, ім здавалось, що се якась манія! ім и в голову не прийшла учора думка про Носарева.

— "Простіть нас, простіть нас!" просила Одарка. "На все воля Божа!"

А Бовкуни наче оніміли: тілько дивились одно на другого и мовчали.

— "Се справді — вона, наша дочка, Одарка! Доню! доню! де ти була, чого ти наробила!" проговорила в кінець стара: слёзи ринули у неі з очей и не давали говорить...

— "Так ви вже повінчані!" озвався якимсь чудним голосом Бовкун, тяжко зітхнувши. "Швидко!.. несподівано... Який-ж вас піп вінчав?"

— "Хмілівский! ось и бумага од ёго..." сказав Носарев, достаючи з кишені бумагу.

— "Не треба, не треба!" одповів Бовкун, "я неписьменний, читать не вмію и без бумаги повірю..."

Одарка підвелась, кинулась на груди матери и обідві заголосили.

— "Цитьте!" озвався Бовкун, "годі рюмать, наплачетесь у друге, а тепер послухайте, що я скажу: Слухай ти коробейнику! чув я и знаю, що крадуть гроші, крам, одежу, волів, коней; але не чув, щоб християне крали у батька дітей.. А видно крадуть, коли ти у мене вкрав!... Знаю я, що злодіів карають и позорять, и знаю, що злодія ніхто не захоче мати зятем. Просите ви у мене прощеня! Щоб я простив, се-б то щоб я признав своім зятем — тебе, злодюгу, кацапа, що опозорив мене на весь вік, на увесь світ!... Ні! сего козак не зробить... не покриє козак злодія... Що-ж тобі ще сказать? Йди собі чоловіче з моєі хати, не погань іі... моя хата з роду честна!.. йди з неі! не знай ти мене, я не знати му тебе... от и все!.."

— "Таточку!.. чоловіче!" скрикнули разом и Одарка и іі мати.

— "Цитьте!'' одрізав Бовкун тихіш, поважним, але таким строгим голосом, що зуперечити ёму не можна було. "Тепер слухай ти, Одарко! (він не сказав: дочко!) Позорять діти своіх родителів... се буває, хоч и

рідко; але чи позорять же так, як ти нас на старости літ опозорила?! Ти зломала, стоптала отцівску и неньчину волю; ти вразила до дна серце моє и материне; ти показала велику непокірливість, ти обезславила наш честний рід; ти отруіла наше житє; та за таку твою пакість, взять би тебе, накинуть як сучці петлю на шию, та на суху вербу... Пропадай ти, ледача душа!.. За се-б и перед Богом в одвіті не був, — та не зниметься у мене рука... ти моя...." Голос ёго став тремтіть: Бовкун трохи спочив, глянув на Носарева и знов загорів бать-ківский гнів. "На що тобі, Одарко, моє прощенє; моє благословенє? уміла вінчаться без ёго, зъумієш и жить без ёго... Бог тобі судья! він бачить материні слёзи... Ти мені більш не дочка, я тобі не батько! Иди собі небого, прощай!"

— "Татоньку, голубоньку! що хочте робіть зо мною, тілько простіть! не проганяйте не простивши!"

-"Батюшка!" озвався стоячи на вколішках Носарев. "Христос и розбійника простив."

— "Для мене ти гірш розбійника!"

— "Чоловіче! прости іх! нехай вже буде по божому!" заговорила плачучи Бовкуниха. Серце матери не втерпіло.

— "Ні! ні!" твердив Бовкун, "козак слова не ламає."

И нічим не могли умилостивить Бовкуна, не могли звернуть ёго до прощеня. Носареви поіхали з Батурина ні з чим.

А по селу знов понеслась гуторка! знов говорили про Бовкуна, говорили на всякий лад... довго говорили, тай замовкли, й забули. Не забув тілько старий Бовкун.

Носареви наняли собі у Хмілівці кватиру и стали жить мило, приятно, в любови. Одначе ж батьківский и материн гнів тяжким камнем лежав

на серці Одарки. Через рік родився у їх син. Носарев ще раз одважився поіхать до Бовкуна просить прощеня и приіхать на христини. Бовкун и в хату ёго не пустив; а Бовкуниха не стерпіла: "Вже як хоч чоловіче!" сказала вона, "а я поіду.'' Бовкун насупився, замислився, одначе не боронив и пустив стару на христини. Боже мій, як зрадів Носарев побачивши тещу у себе в хаті, а про Одарку й говорить нічого!

-"А як нарекли хлопця?" спитав Бовкун свою стару, як вона вернулась до дому.

— "По дідові: Семеном."

— "Нехай росте на здоровє, та щасливий буде!"

Сердився Бовкун на Носаревих и не признавав іх за своіх дітей років зо три, поки не занедужав. Ёму здалось, що смерть вже недалеко од ёго: порадився він з протопопом. Пан-отець порадив простить дітей и благословить. Бовкун послав, щоб приіхали Носареви.

— "Ну Петре и ти Одарко!" заговорив Бовкун, лежачи на постелі и дивлячись милим поглядом на свого унука. "Отсе хлопя та смерть мирять мене з вами. Не хочу нести на той світ свого гніву, не хочу лягти в домовину и зложити руки не благословивши вас!... Тілько от-яка умова: коли ви приймете іі — ви моі діти; а не приймете, ваш гріх. Ви знаєте, що я з покон віку козак и ставлю вам через те козацьку умову. Слухай Петре! зголи ти оту цапину бороду, обріж оті попівскі патли, на віки забудь, що ти москаль, одречись од московских звичаів (тілько од батька та од матери не одрікайся, хоч вони й москалі!), вивчись по нашому балакать и не зовись Носаревим... Продражнили тебе люде Жуком, так ти й зоставайся на віки Жуком... Се ще не все. Ще ось що: покинь свою коробку, своє крамарство... не люблю я отих аршинників.. Лучше по нашому, по украінски: паши землю, сій хліб та кохайся з бжолою... От моя умова... Чуєте?"

— "Чуємо, татусю, и приймаємо ii."

— "Ну, коли так — иди-ж зараз виголись и вистрижись, тогді я тебе поблагословлю. А ти, дочко! бери сина, та йди близше до мене."

Носарев митю кинувся з хати, а Одарка узяла на руки свого сина и підійшла до батька. Недужий старий Бовкун єле-єле підвівся, підняв на голову дочки обідві руки, зложив іх хрестом и сказав:

"Благослови — ж вас Боже моєю рукою и пошли вам вік довгий, щастє и здоровє." Слёза скотилась з ёго очей и впала на голову маленького Семена.

Тим часом вернувся й Петро. Глянувши на ёго, усі здивовались; навіть недужий Бовкун не втерпів и усміхнувшись промовив: "от-тепер и на чоловіка походиш, а то зовсім був цап!.. який моторний став! справді наче козак." — Петро, зголивши бороду и підстригшись по козацьки, справді видавав своіми чорними усами и очима щось похоже на козацьку вроду.

— "Годі-ж тепер сердиться! йди до мене сину!"

Бовкун поблагословив Петра.

Тижнів через два Бовкуну стало легше: трохи по троху він и зовсім одужав. Піднявшись на ноги, він первим ділом поплентався в церкву и помолився Богу, одслужив акафист Миколаєві и молебень Пантелеймону, и поіхав до дітей. Порадовалось старе серце Бовкуна, побачивши що дочка ёго живе в любови и в щасті. У хаті Жука усе було по украінски и нічогісенько по московски. Навтішався Бовкун унуком, а на трейтій день, ідучи до дому, сказав: "Ну, дітки! хоч я й одужав, але не на довго, підтоптався я, час и на вічний спочин. Так от, поки ще ноги носять, хочу я поділить вас. Той ґрунт, де я живу, з роду, з віку козацький; ёго я призначаю синові; а для вас, діти моі, єсть у мене

добра левада у Куликах, рядом з церквою. От беріть ту леваду, там и садок єсть, та будуйте собі оселю и нехай ваше гніздо зоветься: Жуківкою... Строіться и я чимсь запоможу вас. Ще вам під Куликами 40 днів поля, 5 упругів лісу в Нестратовщині; та ще вам: плуг волів, пара коней и 20 овець и 40 пнів бжоли... буде з вас!"

Не минуло ще й року, як на Бовкуновій леваді під Куликами збудовалась хороша оселя Жуків. Жук щиро взявся за хліборобство и пасіку, а далі й за чумацтво. И хлібороб и чумак вийшов з ёго добрий и пішов Жук у гору, та в гору.

Як тілько Семен дійшов 19 літ, батько оженив ёго, вибравши молоду, богату и гарну козацьку дочку. Більш дітей у Петра не було. Семен, забогатівши, не кинув чумацтва и ще за житя батька посилав на Дін и в Крим 50 паровиць. У Семена було два сини: Иван и Костюк; обох іх Семен оддав в науку: спершу до дяка, потім у повітову школу. Заворушилась у Семена гадюка панства и закортіло ёго вивести своіх синів у пани. Костюка, як кріпшого здоровєм, він оддав у воєнну службу, де ёго під Варшавою и вбито. Ивана батько записав у канцеляристи до повітового суду.

— "Усего у мене доволі єсть," говорить було Семен Жук; "и землі, и волів, и грошей и всякоі худоби, та дітьми Бог обидив: не дав мені дочки; а гарного-б я собі вихватив зятя, може-б якого вояку — гусарина."

Одначе-ж до молодоі натури Ивана, якимсь чудним дивом, не прищепилась ні чиновнича ні панска вдача: судовик з ёго вийшов нікчемний. Але Семен, задавшись задачею вивести сина у пани, не жалів грошей: сіяв іх де треба, де й не треба, поів и кормив и судей и усю повітову судову челядь, давав хабарі и, стративши не одну тисячу, добився таки того, що ёго козацького сина, ёго Семена зробили "коллежскимъ регистраторомъ".

Зрадів Семен и цілий тиждень у городі поів судовиків. "Тепер я добився свого," говорив на радощах Семен, "тепер мого сина не поженуть на греблю, не поведуть у провод и бить ёго не можна; він чиновник... от-що! може и до майорского чину дослужиться; стовбовий дворянин буде... Еге!"

Незабаром замислив Семен одружить свого "чиновника" и хотів вже засилать сватів до якоісь ґенеральскоі дочки; але не сталося, як ждалося! Ідучи за сватами у Конотоп, Семена понесли коні, викинули з воза и потрощили ребра. Похирів він тижнів зо два, та й Богу душу оддав.

Зоставшись самостайним господарем великоі батьківскоі худоби, Иван Жук мерщій кинув суд и службу; спалив у печи свій "мундір," убрався в свитку и взявся за хозяйство. Вольним чоловіком зажив він у своій Жуківці з своєю старою ненею.

-"Ти-б, синку, женився!" скаже було вона ёму, "нехай би я попестила унуків; а то закрию очи, не знаючи — чи не зведеться наш рід." —Иван подумав и промовив: "Воно й справді треба одружитись.. а то зостанусь один... якось ні яково буде."

— "Кого-ж, мамо, сватать?" спитав він неньку.

— "Отсе таки, кого?" одповіла, дивуючись, мати. "Хиба мала наша околиця! поідь в Ніжен чи в Конотоп, або в Ромни, мало хиба дівчат! яку хоч сватай!"

Не іздив Жук шукати своєі судженоі; бо мабуть и справді "судженоі конем не объідеш". Раз стоячи в церкві на крилосі, він запримітив, як війшла в церкву стара бабуся, убрана по городянски, а з нею молоде дівча літ 17, чорняве, чорноброве, миловидне. Жук так задивився, що забув, що взявся читать апостола, та вже дячок, пхнувши ёго з легка під бік, сказав: "прокимен: глас пятий: "Ти господи сохраниши ни и

соблюдиши ни." Після церкви Жук розпитався, що та стара пані була Тетяна Осиповна Манжолиха, а з нею дочка ii Олена Василівна. Жила Манжолиха на своім хуторі, вдовуючи вже 15-те літо. Олена була у неі остання дочка: перших трох вона вже повидавала за між: одну в Прилуку, другу в Ромни, а трейтю аж у Глухів. Хутор Манжолихи був на другім боці Куликів: Жуку трафлялось чуть про Манжолиху, але ні разу не доводилось бачить ii, або ii дочку; та й трудно було де небудь крім церкви побачить Манжолиху, бо вона була невсипуща хозяйка, не любила розъізджать нікуди по гостям, навіть и до церкви вона іздила "ради в годи". Жук, недовго думавши, сів в бричку и покотив до Манжолихи. Не минуло й пів року, як Жук одружився з Оленою Василівною. Бог наділив іх сином Семеном и дочкою Ориною. Мати Жукова, діждавши унука, не випускала ёго з рук. Померла вона того року, як Семена одвезли учиться в Ніжен.

И жив Иван Жук наче в раю: з жінкою любились вони щиро, дітьми втішались, худоба іх множилась. У пани Жук не ліз, од судовиків и урядників цурався, наче чорт ладану. Семя и хозяйство — були увесь світ ёго. Жук збудовав новий и простірний будинок; у господі у ёго було усе чисто, просто, без панских вигадок, ні в чім не видно було розкоші, але ві всім примітно було, що сей чоловік ні в чім не терпить недостатків.

Наступив семий рік молодому Семену Жуку и став ёго батько гадать про освіту сина.

— "А що, матусю!" говорив він неньці, "пора вчить Семена."

— "Може й пора, синку! Се ти лучше мене знаєш... договори дяка, нехай учить."

— "Ні, матусю! дяк не годиться! треба когось кращого шукать."

Став Семен радиться з жінкою. Вислухав и ії пораду, ні на чому не рішив и поіхав шукать синові вчителя в Ніжен.

В той час жив у Ніжені чудний чоловік: хто він такий, відкіль родом, відкіль приіхав, чого приіхав? — ніхто сёго не знав; навіть мало хто знав и про те, чи давно він став жити у Ніжені. Зате мало хто и не знав Ивана Ивановича (так звався той чоловік). Призвища ёго правдивого тож ніхто в Ніжені не знав; а продражнили ёго Півтора — Йваном (за те, що він був дуже високого зросту), и під сім прозвищем трохи не кожен з Ніженців знав Ивана Ивановича. Завсігди Иван Иванович ходив в одинаковім убрані: чорний довгополий аж за коліна сюртук, застягнутий од шиі до пояса на усі ґудзики; на верх сюртука шинеля з сіро-синёго сукна: на голові картуз широкий, у руках товста сучковата грушова палиця: — от и увесь Иван Иванович! Голова лиса, тілько на висках та на потилиці кущики сивого волося; вуси густі, сиві, але короткі, ніби підрізані; лице довге, усе в морщинах, під лівим оком бородавка, очи з-синя чорні наче крило у ворона, а в тих очах так и світився розум, ласка и якесь потайне, глибоке, старе горе. На вид можна було сказать, що Івану Івановичу літ під 60 и що він, як кажуть: "не одну повну випив лиха" и пережив не одну безсонну ніч. Жив він у Ніжені з того, що вчив по дворам дітей: він знав и науки и музику и мови: з Німцем говорив як берлінский Німець, з Французом не уступав Парижцю, з Поляками говорив як чистий Поляк, добре різав и по великоруски и по малоруски. Читав в ориґіналах и Петрарку и Шекспіра и Байрона. Байрона здається він вивчив на память. От на сего то чоловіка и вказав Жукові один ніженский педаґоґ, до котрого обернувся Жук за порадою...

— "Добре!" сказав Иван Иванович; "я поіду до вас вчить сина. В городі мені вже остило жить; хочу спочить в селі; добре, поіду."

Жук почав був умовляться за плату. Иван Иванович ёму одрізав так: "Я чоловік одинокий, мені не богато треба на прожиток; а збирать ні для кого то й не люблю я грошей... Мені треба от — що тілько: тепла хата, подушка, сніп соломи, кусок хліба, ложка горячоі страви та шматок мяса... хиба ще тютюну люльку.

— "Та як же таки так," почав говорить Жук; "так якось не яково, безплатно не можна."

— "А коли не можна, то й не треба... й не беріть мене!"

Жук більш не суперечив и взяв до себе Ивана Ивановича. На Наума (1. студня) рано в ранці Жук покликав до себе попа з причтом; одправили молебень и "ввели хлопця в науку.''

Принявся Иван Иванович за Сеню.

— "Як ви ёго учити мете?" спитала раз Жучиха Ивана Ивановича.

— "Се вже моє діло," одрізав він.

— "А чому вчити мете?"

— "Учити му тому, що сам вмію, а до того: любови и правді..."

Жучиха не знала, що на се й сказать. Иван Иванович спав в одній хаті з Сенею. В семій годині з ранку він будив хлопця, велів ёму зараз же витерти усе тіло холодною водою, хутчій одягтись, и виводив ёго гулять на двір. Погулявши приводив ёго снідать; поснідавши витворяв з ним ґімнастичні штуки, давав хлопцю спочить и тогді садив ёго за книжку. Од книжки знов на двір, за ґімнастику. Після обіду хлопя бігало само, а спочивши Иван Иванович начинав вчить ёго музиці. У вечері вчитель росказував що не будь Сені; в 8-ій годині давав ёму вечерять, а в 9-ій виряжав спать. — Гулять водив Сеню Иван Иванович більш туди, де йшли які-будь роботи, звертав хлопячі гадки на роботу, на робітників: инколи було й сам візьме ціп або косу чи заступ, и якийсь час робить у гурті з робітниками; а Сеня дивиться на вчителя, тай собі за роботу. Иван Ивановнч зробив Сені ціп, граблі, лопату; а батько купив різні инструменти столярскі. Дитина не то що привязалась до вчителя, а так

полюбила ёго своєю чистою душею, що ні на одну годину не розлучалась з ним.

— "Зовсім ви, Иване Иванович, одбили у мене унука," говорить було Сеніна бабуся.

Усміхнеться на сю річ Иван Иванович и лице ёго якось засяє... Сам Иван Жук тож полюбив щиро Ивана Ивановича: та не можна було й не полюбить ёго, такий він був приязний, жвавий и щирий.

И здавалось, що сама благодать царює и в домі и в семьі Жука. Ніколи у семьі ёго не показалась ні одна чорна хмара; з роду між подружєм не пробігла чорна кішка!.. Хоча Иван Жук и був трохи упрямий, але Олена Василівна своєю добрістю вміла так обійти, так повернуть, що Жук не то що не одмовляв ій ніколи ні в чому, але на кого-б він не розсердився — вона прийде до ёго, візьме за руки и скаже: "годі, Иване! серцем не поможеш", и скаже вона ті слова так мило, так приятно, подивиться на чоловіка таким поглядом, що той зараз и осяде и скаже: "воно й правда! и якого врага я тілько кров свою псую..."

Годів через два після того, як Иван Иванович поселився у Жуківці, раз на весні Жук сидів у своій пасіці. Вже повечеріло: чує Жук, під тином щось пищить. Глянув Жук — дитина; взяв він ії и приніс до дому.

— "А йди сюди, жінко! Бог талан наслав!" гукнув він на Олену Василівну.

— "Що там таке?" спитала жінка.

— "Та ну бо вже швидче йди дивись!"

— "Що се? дитина!.. де ти узяв?"

— "Еге, де узяв! Бог дав... Бач, ти родила одного сина, тай заговіла, а мені мало сина, треба ще дочку... своєі нема, так от чужу Бог посилає. Бери швидче!"

— "Годі шутковать! кажи: де узяв?"

— "Під пасіку хтось підкинув."

— "Отсе! Господи! чи воно-ж хрищене?" Подивились: справді дівчина; бачиться, нехрищена ще. Охристили, нарекли Софією. Доглядать Соню узялась стара Жучиха: "Се на мене Господь зглянувся," говорила вона: "одібрали у мене внука, от Бог и послав мені утіху." Ніхто и не подумав розпитувать, чия то дитина. И росла Соня у Жуків як рідна дочка, и ні змалку ні зрісши не чула вона ні од кого, що вона не сестра Семену, не дочка Ивану Жуку.

Минув ще рік и Олена Василівна порадовала свого Ивана, родивши ёму дочку Орину, и в Жуківщ пішло житє ще веселійш.

Прості селяне любили Жука. Не було в Куликах такоі семьі, котра-б не знала Жука и котрій він не став би коли-будь в якій пригоді, або запомозі. "Жук у нас золотий пан; таких панів мало на світі," говорили Куличане. "Прийди до ёго хоч серед ночи, він не одмовить тобі ні в пораді, ні в запомозі. — 'Позичте, пане, карбованця, чи два.' — А на що тобі? спитає, може на пропій! так и не проси, не дам. — 'Ні, пане, на подушне треба, або на чоботи.' —Добре, на! и дасть, тілько спитає: коли вернеш? 'Як зароблю, пане.' — Е ні, так не можна! треба срок; який хоч срок, а щоб був. — Прийде срок: — вже хоч умри, а принеси Жукові гроші, а то в друге з роду не повірить... Проценту він ніколи не візьме, а срок здорово береже. И в самого ёго — слово святе!" Так говорили про Жука селяне. За те-ж и слухали вони ёго! Скаже було Иван Жук: "завтра, люде добрі, треба косить!" и усе село вивалить до Жука на косовицю!.. Настане возовиця: "поможіть, хлопці, хліб перевезти," озветься Жук, и дивись: у неділю, після служби божоі, з усего села з

навантаженими снопами скриплять вози на Жукове гумно. Усе у Жука робилось толокою! Сусідні пани не долюбляли Жука, особливо після знесеня крепацтва. Наідуть, бувало, и приказчики й самі пани у козаче село Кулики, кликать людей на роботу; сулять добру плату, але ніхто не піде, поки не скінчена робота у Жука. "Не можна йти," кажуть, "не годиться; ще в свого пана не поробили, — після Жукової толоки підемо.

Минуло Сені десять літ. Иван Иванович став говорить, чи не пора б ёго в ґімназию везти. — "Добре," сказав Жук, "одвеземо ёго в ґімназию; а ви зостанетесь у нас, поки Соня підросте?"

— "Ні, не зостанусь; бо нічого у вас мені робити," одповів Иван Иванович.

— "Коли так, то не повезу Семена в ґімназию."

И не повіз, поки не прийшла пора вчить Соню. Иван Иванович проготовив Семена добре и оддав ёго в III. кляссу, а тогді взявся вчить и Соню. —

Щастє, кажуть люде, не довго сидить на однім місці. Так вийшло и з Жуками. Не минуло ще й року, як Сеня занедужав, так що ёго мусіли узять до дому. Хлопя поправилось, але Иван Иванович порадив перегодить цілий рік и не везти хлопця в Ніжен в ґімназию, поки не окріпне. Недуг Семена нагнав таку тугу на Жука, що він за час недуга сина посивів, постарів на десять літ и похолов духом...

Настав 1866 рік и приніс у семю Жуків велике горе! Літом лиха болість холєра не минула й Куликів, завернула й до Жука на хутір и вихопила самого Жука и Ивана Ивановича. Не одна Жучиха з дітьми ридала, проводжаючи на гробовище чоловіка свого. За Жуком ридали усі Кулики. Не було там лукавих, напускних сліз: то були слёзи щирі, то була найвисша честь, яку могли оддати селяне помершому Жуку. Не

багато єсть панів, котрі б своїм житем заробили собі між селянами таку велику повагу и шанобу, якими користовався Иван Жук!...

Сумно якось стало и в домі и в дворі Жука! Олена Василівна ходила, наче не своя... И справді трудно ій було: на ii руках зосталось велике хозяйство и троє дітей: правда, Семен в той час вже був на другім курсі університета; але всеж ще треба було щось и для ёго уділить материнских клопотів... Доучувать Соню и Рисю узяла Олена Василівна ґувернантку, котру ми вже знаєм; знайшов ii Сеня: він не вважав на те, що вона була Німкеня, бо вона добре знала де-які науки и музику; а чого не хватало, він сподівався сам додать своім сестрам — що на вакациях, а що скінчивши університет.

Узялась Олена Василівна за хозяйство, сама до всего доходила и ті клопоти ніби розважали ii. Не любила вона зітхать перед людьми, жалковать на долю и нарікать... Коли було приверне печаль до серця, вона піде у свою кімнату, зачиниться, стане навколішки перед образами и пічне молиться и плакать тихенько, щоб ніхто й не вчув... наплачеться, намолиться, серцю полегшає и знов вона за діло... До того треба сказать, що на світі нема нічого такого, до чого б чоловік не привик: привикне він до всего, инколи — привикне й до тюрми... Привикла и Жучиха до свого сирітства, до свого удовиного житя! Тілько з себе вона не та стала: лице пожовкло, поморщилось, очи позападали, волосє посивіло...

Сусіди не наіздили втішать Олену Василівну: з великими панами вона ніколи не зналась, а полупанки вважали ii за чудачку. Для іх вона справді чудна була. Живе вона у себе на хуторі, нікуди не іздить, ні з ким не водиться; клопочеться тілько коло дітей та хозяйства. Не була вона в институті, держить себе якось просто, з усіми рівно и з козачкою и з панією однаково ласкаво; панских звичаів у ii зовсім нема; заговорить з нею яка пані — вона й говорить и думає якось ориґінально, "по своёму..." Ну хиба же се не чудачка!... А як вмер муж у Олени Василівни — вона стала ще чуднійша дія своіх сусідок: не наділа вона чорного убраня з плерезами, а вбралась у сіру капоту и білий очіпок и не

переміняє сего колору... Завсігди вона за ділом; коли не по хозяйству де товчеться, так сидить собі у салі, під вікном, плете чулок и дивиться в вікно на гумно, на дорогу, на село, на небо. Літом вона на полі, а більш на городі, копається, садить з дочками квітки, поливає іх, поле, обкладує дерном цвітники и возиться, наче дитина... бо сказано: вона "чудна."

Трапиться, хоч и ради-в-годи, зайде до Жучихи який-будь гість: вона посадить ёго, начне розмову, та таку сердечну, таку ласкаву, так ніжно и ласкаво дивиться на свого гостя, що той не втерпить, щоб не подумать: "Боже мій! яка отся Олена Василівна, ласкава, привітна, яке добро..: бувають же такі добрі душі... тілько, все таки єсть у неі щось таке... чудне..."

Треба сказать нам кілька слов и про Джура и про те, як пробував в університеті Семен Жук. Джур був сином убогого шляхтича з Уманщини. Він був годів на три молодший од Жука. Обидва вони вступили до університету одного року и в той час, КОЛИ між профессорами и студентами начинав вже потрошечку потухать той світич, котрий в кінці 50-х и з початку 60-х років світив над молодіжю. Той світич піднимав и підносив в гору не тілько дух молодіжи, але й люде пристарковаті, підтоптані, против своєі волі підпадали під вплив пановавшого тогді духу. — Намісто сего світича заворушувався вже де-куди — той инчий дух, котрий розпустився и опановав нас усією своєю силою в кінці 60-х и з початку 70-х р. и котрий й тепер панує. З новим духом наче-б то почало ширшати поле громадскоі роботи; але ся робота навернулась, під завісою "економічного добробиту", тілько на поле акціонерне, процентове, на поле легкоі наживи, через що другі ниви житя зостались перелогами: нива моральна, нива интелектуальна житя нашого часу перелогує й доси. Тяжко становиться на душі, як придивишся, яке зілє поросло на тій ниві, котра спахана и засіяна "новим духом", духом нашого часу! Виросли идеі дрібні, мізерні, виріс еґоізм, лукавство, а найбільш жадане користи...З сего-то жаданя, як дуб з жолудя, виріс обман, лицемірство, лакейство, и звонкі, але до краю пусті слова, слова и слова... Діло тілько там — де бачиться еґоістична користь!

Але цур ім, сим гадкам, вернімось краще до Жука, та до Джура!

Хто з нас не памятує, як у ті роки, в котрі Жук и Джур скінчили ґімназиі, не тілько що в університетах, але и в ґімназиях були "центри", коло котрих ґруповалась молодіж: були центри націоналів, космополітів, идеалістів, реалістів; навіть и жиди мали свій центр. Коло тих то центрів, як бжоли біля матки, розвивалась молодіж. Герценовский "Колокол", твори Бюхнера, Файербаха не то що читались, а виучувались на память. Нехай собі говорять: що то був для нашоі молодіжи час хаосу, а все таки час славний, час честного прямованя до громадского добра! Такий "хаос" єсть непремінний плод историчного житя и минуть ёго не можна... Такий "хаос" буває в житьі кождого народу и благо тому народові, котрого передовики зъуміють покористоваться часом того "хаосу", покористоваться честно, на користь — не еґоізмові а громаді, и виведуть з "хаоса" на просту дорогу прямованя до цивілізациі и мирного прогресу, а не до біржевоі пропастниці и удушливого кляссицизму. Не так було у нас! З "хаосу" ми впали в болото и наші співаки "братства, равенства и свободы" заспівали про потребу "неумытной кары." Ватажки десь поховались... Знайдеш було якогось ватажка де в запечку и він нищечком промовить тобі "поганий час," але витягни ёго у громаду и він народно — божиться, христиться и присягає, що наш час — єсть найкращий час... О Боже! скілько у нас Петрів одреклось далеко ранійш од того часу, коли заспівав півень — духовного туману!... И усякі центри, усякі "кружки", громади розлетілись наче хмара од вітру! Замість громадскоі роботи, видумали "кабінетну" роботу. И з тих "кабінетних" робітників стали виходить и виходять тепер акціонери, банкери, жидівскі наймити, одно слово: люде прокопчені в диму "економічного добробиту", люде, у котрих девіза: "гроші, гроші и гроші".

Хотілось би йти мимо отсих "нових" людей, та не минеш іх, як не минеш Дніпра, ідучи з Чернігова у Киів...

Так ото вже в той час, як Джур и Жук були на третім курсі, університетска молодіж розділилась на двоє: більша часть іі зосталась без проводаторів у широкому полі идей и зосталась вона в сфері идей як

вівці без пастуха. И хочуть вівці прямовать до дому, у село, але не втраплять... Одначе, йти треба... дух молодіжий не стоіть, и йдуть вони, куди очи зирять. Кождий йшов тією тропою, котра здавалась ёму вірною и прямою. А чи справді вона вірна, чи справді вона пряма, чи не можна на іі заблудити — не було з ким порадитися. И отся честна молодіж виходила в житє, не здобувши в храмі освіти міцних, не гнилих підвалин проґрессу а прямованя по дорозі громадскоі користи и добра. Друга частка молодіжи мала своіх проводаторів, котрі и вели іі по тій дорозі "духовного" розвою, де світяться акциі, банки, гроші; одно слово, до тієі зорі, при світі котроі скоро и легко можна набить кишеню и спочить сном еґоізму.

Ті підвалини, котрі вложив в дитинну душу Жука Иван Иванович, оберегли ёго од впливу на ёго "нового духу", він цілком належав в університеті до молодіжи без проводаторів: він був націонал; признавав, що наш час — єсть час піднесеня народного биту, — але в голові ёго не зложились міцно и ясно ті способи, над котрими треба працювать: він бачив рани, та не знав, чим іх треба гоіть й з чого почать.

Джур кидався й сюди й туди; и в кінець виробив собі девізу: "ubi bene, ibi patria", и доказував, що національність химера. "В наш час," говорив Джур Жуку, "цивілізация стирає зовсім національні одміни народів. Найперша національня одміна, мова, вже так стирається, що знаючи одну мову Французів можна объіхать увесь світ.

"Так се-б то колись буде на усім світі одна мова?" питав ёго Жук.

— "Певно, що так; бо мова, як и реліґія. повинна бути — одна..."

"Що до реліґіі'', перебивав Жук, "то се правда — бо Бог один на увесь світ; а що до мови, так спитаю тебе, яка-ж мова опанує?"

— "Мова більшости."

"Се-б то Китайців?"

— "Більшости просвіченої, цивілізованої."

"Де ж ся більшість? який нарід найбільше просвічений и цивілізований?"

— "Певно, що не наш."

"Але й не Французи."

И знов зачепить Жук Джура, питаючи: яким побитом можна піднять народній добробит на космополітичному ґрунті? И почнуть вони спориться и споряться, покіль не зайдуть у таку пущу, що вже й самі не знають, як з неі вилізти.

Жук був парубок щирий, правдивий: що на умі, те й на язиці. Джур починав вже розуміти ту науку житя, котра каже: "помовчи язичку, — папки дам". Правда, молода натура Джура, не зовсім ще зопсована, не давала ёму сили брехать з товаришем; під впливом "новоі школи" він знав, де треба сказать тілько: "гм!" и сказать так, щоб того гм! ніхто не зрозумів, або кожен розумів по свому, як хотів.

Жук, яко чоловік одкритий, вважав Джура чоловіком правдивим, и любив ёго: він не зрозумів, що се — молоде деревце, котре росте на ґрунті того "нового духу", котрий тогді тілько що подавав своі міязми, а в тих міязмах багацько задушилось людей, и ще більше гарних речей про волю и освіту — перемінились на короткі, незвучні, але користні слова: акция, обліґация, банк, дивіденда, гроші!...

От з таких то жерел повиходили героі моєі хроніки, моєі битописи живих людей.

IV.

В першу ніч у Жуківці спалося Джурові не добре: лігши, він скоро заснув кріпко, але годин через дві прокинувся; якісь чудні думки стали лізти до ёго в голову и розгоняли сон. Так ворочався він до світа и тілько що почало займаться на світ, він мерщій встав, вдягся и пішов на хутір. Замисливши сь, спустився він на греблю, минув річку, вийшов на вчорашній шлях и усе йшов, усе йшов, покіль не піднявся на ту саму гору, де вчора він з Жуком любовався краёбразом. Глянув Джур на Жуківку и промовив голосно: гарно! дуже гарно!

Сонце тілько що стало підниматься и мов червоним поломєм обхватило Жуківку и Кулики... А повітрє чисте як скло, тихе, тепле, так и обдає чоловіка тим чистим селянским теплом, котрим напоіла ёго ніч; запах материнки, чобрину, смилки и зеленого жита, запах чистий, свіжий, тонкий так и вривається силою в груди: легким становиться тісно, вони наповнились свіжим ароматом, серце спочиває якоюсь радостю, и тут тілько чоловік зрозуміє, як різниться таке повітрє од городянскоі спеки и духоти.

Нова картина: по дорозі заскрипіли вози з косарями; заревла череда, поспішаючи на пашу; мекечуть вівці; скиглять голодні свині, тюпаючи в толоку... усе ожило.

Джур сидить на версі гори, тягне люльку, дивиться на Жуківку, та щось думає... А сонечко йде собі та йде; вже геть — геть піднялось, вже почало припікать и зігнало Джура з могили. Тихою ходою поплівся він назад у хутір. Жук ще спав.

— "Отак усі хозяіни роблять," говорив Джур, будячи Жука. "Славний з тебе хозяін!.. єй-Богу — славний! Люде незабавом обідати муть, а він хропе, рад що добрався до перини."

"Та се я так з дороги," одговорювався Жук; "завтра так не буде."

Паничі вмились, причепурились и прийшли в салю. На садовому ґанку сиділи округ столу Соня, Рися, Ганна Ивановна и якийсь незнаёмий нам пан. Соня наливала чай.

— "Се мій брат Семен, а се ёго товариш, лікар Джур," сказала Соня панові, и обернувшись до паничів додала: "а се Иван Радіонович Хмара."

Пан Хмара встав, подав руку Семенові и сказав:

— "Прошу любить и жаловать, ваш сусід, титулярний совітник." Жук стиснув ёму руку, поклонився и швидче сів до столу.

— "Раненько ви, паничі, встаєте!" сказала, сміючись, Соня.

— "Я раньше вас устав," сказав Джур, "ще сонце не сходило; а от ваш братуха спав би й до вечера, коли-б я ёго не збудив."

— "Хто спить, той не грішить," обізвався пан Хмара.

А Жук буцім не про ёго йшла річ, пив собі чай та оплітав ситницю и редьку з маслом.

— "Іж, іж!" шутковав Джур; "тобі редька користна, вона чистить кров."

"От дякую тобі, що сказав: а то-б я й не знав," одповів Жук, плямкаючи ротом и намазуючи новий кусок ситниці.

— "Сироватка ще користнійша на кров," вставив своє слово пан Хмара, а далі спитав Жука: "давно навернулись на наші хутори?"

"Учора. Ви, здається, не давно живете в нашім сусідстві?"

— "Ні! я жив у Конотопі на пенсиі, а зимою одружився з вашою сусідкою Варварою Павловною Семенютою."

"Чув, чув... та не доводилось мені бачить вашу супругу."

— "Найблизша ваша сусідка... наш хутір Кринки; межа з межою з вашими землями."

"Хутір знаю," говорив Жук, "та не був у ёму ніколи."

— "Такий то ви добрий сусід," усміхнувшись сказав Хмара. "Правда: ви не жили тут, більш у городі, а навернетесь на каникули, так хиба тогді до сусідів... От-тепер як обживетесь у нас, так вже прошу завитать и в нашу хату."

Жук кивнув головою.

Чи хочете читателі познакомиться з титулярним совітником Хмарою? Подумайте, що перед вами стоіть чоловік літ 50, високий, товстий, голова вистрижена; борода довга, густа, трохи сивовата; лице товсте, обдуте, наче заспане; очи невеличкі, и сидять у лобі так глибоко, що наче вони завжді трохи заплющені; брови широкі, навислі. Ходить Хмара тихо, поважно; говорить з тиха, рівно, не підводячи у гору голосу, не спускаючи ёго й дуже низько; трохи в ніс, але мягко-мягко. Завжді одягається у темно-коричневі штани, чорну жилетку без вирізу и чорний кафтанець якогось конотопского покрою: не то сюртук, не то жакетка. — От вам и увесь Хмара. Він пристав у прийми до сироти Семенюти.

Жучиха хоч и була раз чи двічи у Хмар, але тілько ради звичайности; у душі вона не любила ні Семенютівну, ні іі приймака. — "У Семенютівни довгий язик," говорить було Жучиха; "а про Хмару я памятую, як він служив окружним начальником. Мій покійний Иван не знався з ним, не любив ёго за хабарі... Чула й тепер, що Хмара заздрий чоловік." Так говорила Жучиха.— Але пора вернуться нам на ґанки, де пють чай. Ще

Жук не вспів напиться чаю, як Олена Василівна вернулась з хозяйства. Поздоровившись з гостями и дітьми, вона сіла и сказала: "крий Боже! яка спека; тілько-б в холодку лежать."

— "Дуже пече, чи не буде сёгодні грому й дощу," одповів Хмара.

— "Навряд, непохоже: небо чисте." Після де-якоі розмови Хмара сказав: "Я до вас, Олено Василівно, по ділу."

— "Кажіть, по якому?" спитала вона и глянула прямо в очи Хмарі.

— "Та воно не що й діло, а так якось... Усе коіть ваш Павло Миронович."

— "Щож там таке?"

— "Косарі ваші вкосились в наше болото: на дві ручки трави заняли."

— "Без сего, Иване Радіонович, не можна, не встережешся; та дарма, не велике лихо: обиди-ж тут ні якоі нема..."

"По моёму," вмішався Жук, "так тут пряма користь пана Хмари: ви собі заберіть два покоси од межі, тай годі."

— "Воно так!.. я й не кажу, щоб тут була яка обида од вас, Олена Василівна; але колиб Павло Миронович глядів, то-б не вкосились; він межу добре знає: се він умисне зробив, на насмішку мені!"

— "Бог з вами! яка-ж тут насмішка! та Павло й не був на болоті, як косили; там заводив гуменний: а сей чоловік новий, може й помилився."

— "Дарма! дарма!" заговорив Хмара, дивлячись у низ. "Се я тілько так для порядку сказав, а то хиба стоіть говорить про два покоси осоки... цур ій!"

Панночки и Джур устали и пішли у сад, а Семен зостався, ёго дуже интересовав Хмара.

— "Не можна так говорить," сказала Жучиха, "що два покоси байдуже; чужого не треба займать.. Я звелю ті два покоси згребти и одвезти до вас у двір."

— "Храни вас Боже! за що се ви мені и жінці хочете таку обиду заподіять!"

— "Яка-ж тут обида! ваше добро... нам ёго не треба. Спаси-Біг вже й за те, що не сердитесь за те, що вкосились."

— "Ні! ні! ні за що!. як се можна!" говорив Хмара. "Нехай лучше та осока згниє."

— "На що ій гнити? в хазяйстві згодиться, зима усе переберe."

— "Ні, ні!" твердив Хмара. "Хиба у мене тілько й сіна, що та осока, хиба я з неі заубожію! та коли б я знав, що ви... я б з роду з віку й не сказав про се. Я думав, що се Павло Миронович мені на напасть робить... А коли бачу, що ні, так Бог з нею, з тією осокою; нехай вона прахом піде! — Коли ви пришлете іі до мене, я велю запалить іі."

— "Крий Боже! на що палить... Ну, коли так — возьміть за іі гроші."

— "Не возьму."

— "Так як же се воно буде?"

— "Помиримось як не будь."

На сім слові підойшов до ґанку отаман Жуківский Павло Миронович.

— "Добрий день!" сказав він, уклонившись.

— "Здоров будь, Павле! на що отсе наші косарі вкосились?" спитала Жучиха.

— "Де?"

— "Як де? на болоті: перекосили межу Ивана Радіоновича."

— "Бог з вами, пані! И не думали! то Иван Радіонович не знає своєі межі."

— "Хто?! я!... не знаю своєі межі?"

— "А вже ж не знаєте: я іі знаю 20 літ; а ви іі знаєте тиждень без місяця. З-роду вона йде так, як и тепер покосили: од великоі верби на сім березі цоб на верболіз, а з-відсіль прямо на суху вільху... От-як... Вам, пане! хтось підцковав, а ви й повірили, що ми вкосились."

— "Нехай и так," сказав Хмара, зостаючись ні в сих ні в тих.

Семен глянув на Павла, а Павло не втерпів, щоб не сказать:

— "Еге!... то-то! даремно тілько турбуєте й себе й нас."

— "Ну добре, добре, йди вже до свого діла," сказала Жучиха и перевела розмову з Хмарою на инче.

Через кілька хвилин Хмара знов сказав: "Єсть у мене велика просьба до вас, Олено Василівно!"

— "Кажіть, яка?"

— "Ви знаєте, що нас межують?"

— "Як не знать! восьме літо межують, аж обридло."

— "Навесні звели на плян мій хутір и ваші кринки."

— "Чула й про се! нехай ёму аби що, тому межованю: я

отсе рада радісенька, що син приіхав; нехай як хоче, так и межується, а я й руками й ногами од того межованя."

— "Чого так?" спитав Хмара.

— "Чудно якось вони межують: не розберу я, чи воно так треба по закону, чи вони шахрують..."

— "Крий Боже! ніякого шахрованя нема, усе як слід по закону; та и не можна шахровать, межують не в канцелярии, а вочевидь, при усіх."

— "Може й так: та все таки чудно виходить: он у землеміра Вашлапского було десять упругів пісчуги, а одмежовали ёму десять десятин самого гарного лугу."

— "В законі нема міри на упруги, видно так слідовало"... Помовчавши трохи, Хмара сказав. "Не знаю, чи говорив вам Павло Миронович; що моя земля врізалась клином у вашу, а Павло Миронович узяв тай показав той клинок вашим; я объвив землемірові спор."

— "Чула, чула... Павло каже, що той клинок з-покон-віку наш."

— "Неправду він говорить: от у мене документи єсть: чи не зволите прочитать?"

— "Подивись ти, Сеню! бо я в документах мало тямкую."

Хмара витяг з бокової кишені товстий пакет, достав з ёго пожовклий лист гербового паперу пописаний рижим чорнилом и подав Семену. Семен перечитав и всміхнувся.

— "А що?" спитав Хмара.

"Се не документ."

— "Як не документ, а щож се таке?"

"Се партикулярний спис", одповів Жук.

— "Еге!.. спис!.. а подивіться, хто ёго підписав!" и Хмара ткнув пучкою на те місце, де було написано: "повітовий маршал Кисіль."

"Все одно! я кажу, що се не юридичний законний документ. Але тривайте: великий той клинок?"

— "Пів упруга; на ёму манячать 17 дубків... Хиба стоіть про се спорить?"

— "Стоіть," сказала Жучиха; "тут міра дарма: чи упруг, чи два, чи сто — все одно: чужого не бери, свого не теряй. Коли той клинок не наш, Бог з ним; а коли наш, я не відступлюсь од ёго. Зберім ми старих людей, тай розпитаймо: чия то земля? Як люде скажуть, так нехай воно й буде."

— "На що ж людей питать, коди у мене документ є?"

— "Живі свідки лучше знають."

— "По закону сего не можна: закон заборонив питать свідків про такі справи, де єсть документи."

"Здається такого закону нема," вмішався Семен.

— "Як нема! я на законах зуби приів; на память іх знаю."

"Може, але такого закона я не читав."

Хмара знов поліз до кишені и витяг невеличку книжочку, розвернув іі и, показуючи Семенові, сказав: "а прочитайте отсе, паничу."

"Виходить моя правда," одповів Семен, прочитавши; "тут річ иде про документи затверджені законним урядом; а хиба ваш спис — такий документ?"

Хмара скривився и замовк.

— "Ви не ремствуйте на мене, Иване Радіонович," сказала Жучиха, "я вашого не хочу; нехай нас люде розведуть."

— "Гм... нехай розводять... Я думав, що такій людині, як ви, соромно буде позиваться; лучше, думаю, по сусідски переговорить..."

— "Який ж тут сором позиваться за своє! то й чого нам лізти в суд: людей спитаймо, от и у се!"

— "По моёму: нам краще б помириться."

"Як же мириться, коли ми й не сварились.. Підождім," сказав Жук, "покіль приіде межова комісія, тогді зберемо третчиків, нехай вони розсудять."

— "Гм! дощ за шию не йде," озвався нехотя Хмара; "підождемо. — Одначе я у вас загомонівся, пора й до двора... Прощайте!"

Хмара поіхав до дому, а Жучиха з Семеном пішли на плянтациі подивиться, як пасинкують тютюн.

Тим часом у саду між Джуром и панночками велась инча бесіда. Джур завів річ про еманципацию женщин. Соня з увагою слухала ёго и горяче спорилась, коли в чім погляд іі не сходився з поглядом Джура. Рися не довго слухала ту бесіду: молодій дитині літа більш тягли іі до квіток, ніж до вченоі бесіди. Рися нарвала пучок квіток, піднесла ёго під самий ніс Джурові и спитала: "гарно пахнуть?"

— "Дуже гарно!"

— "Нате ж вам іх та нюхайте," и перекрутившись на одній ніжці, Риси хотіла знов побігти, але очи іі стрілись з строгим поглядом Німкені; вона зупинилась.

— "Сядьте з нами," сказав Джур.

— "Не хочу, я не люблю сидіть, ходім лучше по саду; ходім!" дзвонила своім срібним голосом Рися.

— "И, чого б я ходила та пеклась на сонці!" сказала Німкеня.

— "Ви сидіть собі в холодочку, а ми походимо," сказав Джур и піднявся з лавки.

Німкиня пішла назирцем за ними. Не то щоб вона стерегла панночок, але ій здавалось чудним, щоб молоді дівчата гуляли без неі з чужим паробком, котрого учора тілько побачили в-перше.

— "Отсе ми идемо наче в процессиі," сказала Рися и підбігши до орелі скочила на неі и стала гойдаться.

— "Бачте, яка у нас на хуторі простота," заговорила підійшовши до орелі Німкиня и подивилась на Джура. "Городянка б так не зробила," додала вона, вказуючи на Рисю.

— "Тепер и по городах починається простота," одповів Джур.

— "Наша Рися, здається, и для села вже дуже проста; правда, молода; хоч ій и 16-е літо, але душа у неі наче у десятилітнёі дівчини."

— "Воно й краще так... зостаріться ще поспіє," сказав Джур и глянув на Рисю. У білому кисейному платті, з довгою косою, з заквітчаною головою гойдалась вона на орелі и справді походила на щось таке дитинне, чисте, невинне. Здавалось, що в тих дугах, котрі вона проводила орелею, витала у повітрі сама невинність, сама небесна чистота, та душа ангела, котру люблять малёвать поети и художники...

— "Ох! молодість, молодість!'' сказала зітхнувши Німкиня: "не знаєш ти ні журби ні клопоту; не вважаєш ти на те, що завтра буде; живеш ти тим, що маєш сегодні..."

А Джур все не звертав очей з Рисі.

— "Чи ти ще довго будеш гойдаться, Рисю?" спитала

Соня.

— "Покіль захочу, — а що?"

— "Ми пійдемо."

— "Идіть, мені байдуже, я й сама до дому втраплю, не заблуджу," и з уст ії посипався звінкий голосний регіт. Так не регочуть ні городянки, ні вишколені "приличіями" діти аристократів.

Втомилась Рися и злізла з орелі. Усі пішли по саду. Джур замислився.

— "Ви за кордон поідете?" спитала Соня.

— "Хотів би, та не знаю, чи буде з чим, грошей треба."

— "В які землі поідете?"

— "Мабуть в Німечину: до Відня, Праги, Липска, може заверну до Цюриха."

— "Вернувшись катедру візьмете?"

— "Ні."

— "Чому?"

— "У профессора увесь час йде на теорию, на лекциі. Теория сама по собі усюди нічого не стоіть, а в медицині більш усего потрібна, як для науки так для житя, практика. Правда, в університеті єсть клініка, але в клініці нашій небагато напрактикуєш."

— "Хиба профессорові вже не можна приватно практикувати?"

— "Можна, и практикують, та не слід. Удариться професcор в практику — и так полюбить гроші, що у ёго не буде вже й часу йти за наукою. Поведе він свої лекциі, спустивши рукава, аби-як; як торік, и позаторік, так и сёгодні и завтра. Коли ж я вольний лікар — мене ніщо й ніхто ні до чого не приневолює; лічу по охоті; пильную за наукою; нові теориі вводжу в практику; з практики обновляю теорию и таким побитом и в науку и в житє вкладаю більш користи ніж —професcор."

Соні здалось, що в речи Джура оддається якась фальшива нота: але вона не зъуміла знайти тієі ноти, и щоб самій не сфальшовать — замовкла.

— "Ой як жарко! дивіться: так піт и ллє... От би тепер викупаться," сказала Рися.

— "Господь з вами!" скрикнув Джур. "Хиба вам жить остило!"

— "А що?"

— "А те, що скупавшись тепер, як раз придбаєте горячку, або ревматизм."

— "Ви лікар — так вилічите."

— "Не завжді и лікар поможе... По моёму — нуте, краще до хати."

— "Заспівай, Соню!" сказала Рися, прийшовши в хату.

— "Співай ти, я не хочу."

Джур принявся просить Рисю заспівать. Рися сіла до рояли, ударила по клавишам и заспівала: "в кінці греблі — шумлять верби, що я насадила."

Джур подяковав ій и спитав; чи не співає вона великоруских пісень?

— "Співаю," одповіла Рися "та тепер вже ніяких не хочу; жарко, попросіть Соню."

Соня порилась у нотах и заспівала "Ах! морозъ морозецъ! молодецъ ты русскій."

— "Тепер ваша черга!" пристала Рися до Джура: "співайте."

Джур одмагавса, а далі спитав:

— "Якоі ж вам?"

— "Якоі знаєте... А то, ні!.. тривайте: я співала украінску, Соня великоруску, а ви циганску..."

Усі зареготали, а Німкиня трохи почервоніла.

— "Хиба я циган?" спитав сміючись Джур.

— "Так що, що не циган! аж и Соня не великороссиянка, а співала великоруску пісню."

Джур заспівав дуже добре Мицкевичевого "Воєводу."

Прийшов час обідати. За обідом Рися усе жартовала, усіх смішила.

Пообідавши Жучиха пішла спочить, а Семен, узявши під руку Соню и вийшовши в сад, спитав у неі:

"Як тобі сподобався Джур?"

Соня здвигнула плечима, глянула на Семена и сказала:

— "Ніяк... здається, чоловік розумний."

"Тай годі?"

— "А то ще чого тобі треба?"

"Я хотів би, щоб ти до ёго придивилась добре; ти умієш розгадувать людей."

— "Куди тобі!... На що се тобі?"

"Треба!"

— "Та на що? скажи!"

"Моє діло..."

Соня ще пильнійш глянула на Семена и спитала: "чи не сватать думаєш?" А в серці у неі ніби щось кольнуло: вона визволила свою руку з Семеновоі руки.

"Ні! ні!" одповів Жук... "єй Богу ні! се мені и в думку не приходило."

Вони порівнялись з черешнею, під котрою сиділи Джур, Рися и Німкиня и іли з дерева ягоди. Соня и Семен и собі сіли до гурту. Як ось на доріжці од будинку показалась молодиця уся в чорному, наче черниця.

— "Се удова, дякониха з Куликів; чого се вона йде сюди?" сказала Соня.

Дякониха усім поклонилась, поздоровила Жука з приїздом и сказала:

— "Я до вас: не во гнів вам, Семен Иванович! Поможіть, будьте ласкаві! у мене хлопець не здужає, а я чула, що ви привезли лікаря."

"Та от-же вам й лікар," одповів Жук дяконисі, указуючи на Джура "просіть ёго." Дякониха стала кланяться Джурові.

— "Чим не здужає ваш хлопець?" спитав Джур Дякониху.

— "Бог ёго святий знає: люде кажуть, що крикливці напали, а сама я не знаю, що воно за недуг. Кричить дитина, як не перерветься; вже я й ворожку звала, и виливала вона и зривала,— не помогло... Возила я и в Иржавець, там и акафист правила и оливи давала з лампадки, що перед Бого-матерю горить, — ні що не помогло."

— "Великий ваш син?"

— "Семий год."

— "Що ж болить у ёго?"

— "Не знаю сего! кричить усе, та кричить, та за живіт

береться."

— "Далеко ви живете?"

— "Ні отут зараз за греблею."

— "Добре! ходім."

На полу у дяконишиній хаті сиділо хлопя в одній сорочці, замурзане, не вмите и не своім голосом кричало: "ой живіт болить! ой! ой!" Джур обдивив дитину, узяв пульс, подержав голову, постукав у живіт, у груди и спитав дяконіху:

— "Чи не давали ви ёму цитвару?"

— "Ні!"

— "А є він у вас?"

— "Нема, не знаю, чи є у кого и на селі."

Послали до попа — и там нема цитвару.

Джур достав того насіня у Жучихи, одніс до дяконихи и дав пораду, як поіть цитваром хлопця.

На другий день дитина перестала кричать, узялась за іжу и видужала. Дяконіха прийшла подяковать Джура и сказала:

— "Правду люде казали, що на хлопця щось наслано: як стали виходить з ёго клубками черви, — то крий Боже!.. Я знаю и хто се заподіяв... се стара дячиха так удружила мені."

"Бач, яка темнота!" говорив Жук Джурові: "Коли дяконіха вірить, що на іі сина наслано глистів, так що ж говорить про простий сільский люд!.."

— "Лучше скажи, що говорить про земство, котре не додумається, щоб у кождій волости був лікар..."

V.

Час ишов; Джур жив у Жука: що-дня молодіж іздила або ходила, чи в ліс, чи до женців, або вязальників; гуляла, співала, грала, читала, спорилась про прочитане... усім було весело! Здавалось, що, дивлячись на веселу молодіж, и стара Жучиха молоділа.

Раз якось винявся такий день, що з самого ранку й до пізнёго вечера йшов дощ: калюжі понабігали чималі; про роботу у полі й думати не можно було; навіть без пильноі потреби ніхто й з хати не виходив. Прийшлось и нашій молодіжи просидіть цілий день дома. Стара Жучиха найшла собі якесь хатнє діло и вешталась з однієі кімнати у другу: в одній кімнаті вона знайшла, що біля образа павук заложив собі оселю; позвала служанку Мартусю, показала ій пучкою на павутину и веліла знять; у другій кімнаті Олена Василівна догляділась, що в кутках на долівці пилу багато і знов показувала Мартусі.

— "Мартусю!" говорила вона, "ось подивись, що отсе таке."

— "Де? що-ж там таке?" питає Мартуся.

— "Хиба не бачиш! он — у куточку за грубою... дивись!.. мабуть гречку будемо сіять..."

Мартуся почервоніє, швидче замете пил и скаже: "и де воно береться!.. сегодні своіми руками усюди повитирала..."

Німкиня з Сонею сіли за пяльця и щось вишивали; Джур з Жуком грали у шахи; а Рися сіла було грать щось на рояли, але, взявши кілька акордів, побачила цуценя, свого любимого "Качана", покинула рояль и стала пустовать з Качаном: бігала по салі, дражнила цуценя, а воно, бігаючи у слід ii, гавкало. Далі, наче стріла, підскочила Рися до столика, на котрому стояли шахи, и перемішала на кону усі фіґури.

"Що се ти робиш! Рисю!.." скрикнув Жук; а Джур мовчки підвів голову, глянув на Рисю, здвигнув плечем и тілько всміхнувся.

"Бач, що вона заподіяла!.. яка важна гра була у мене; от-от дав би мата, а вона узяла, та й попсовала! бач!..'' ворчав Жук.

— "Велике діло попсовала!.. начнете и в друге," шутковала Рися. "Єй же Богу не витерпіла: нудно стало дивиться на вас, як ви обидва уперлись лобами у шахи и замислились, мов про що путнє думаєте."

— "Не твоє діло," одповів трохи з серцем Жук.

— "Та годі, годі, не гуди, не сердься... А ви не сердитесь?" спитала вона Джура.

-"Ні! за що тут сердиться?..''

— "От — який ви добрий, не такий, як той Жук... он як гуде: аж губи обвисли."

"Ганна Ивановна," обізвався Семен до Німкині, "візьміть відсіль Рисю та посадіть ії за пяльця або за книжку."

— "Так би то й посадить!.. отсе-б то я так и послухаю, коли не захочу!.. як раз на таку й напав!" одповіла Рися почервонівши и стала против вікна. Для неі показалось неприятним, що Семен вважає ії наче малу дитину, котру ґувернантка може посадити "за книжку". Одначе Рися не хотіла, щоб Джур примітив, що слова Семена образили ії. Трохи згодя, дивлячись у вікно, Рися сказала: "Господи! коли отсей дощ перестане... наскучив він мені; не можна через ёго й з хати вийти... сиди наче в келіі черниця."

— "Ви б заспівали," озвався до неі Джур.

— "Не хочу!.. я під дощ не люблю співать." И з сим словом Рися пішла у другу кімнату, сіла собі у куточку и стала читать.

"Давай дальше грать," сказав Семен Джурові.

— "Не хочу, обридло," одповів Джур и заходив по салі. Жук закусив чогось губу и мовчки сів до рояли; а Джур, пройшовши кілька разів по салі, повернув у ту кімнату, де сиділа Рися.

— "Що се ви читаєте?" спитав він у неі; и заглянувши у книжку, додав: "невідь що! нісенітницю!"

Рися заіскрилась и спитала: "Чого се так, що нісенітниця?"

— "Того, що у нас нікому ще йти у ті університети, про котрі ви читаєте. Учора позаводили дівочі ґімназиі, а сегодні давай вже ім університет!"

— "По вашому-ж як? зовсім не треба університета за для женщин, чи як?" спитала Рися Джура, пускаючи и докір и иронію.

— "Я сего не кажу: я говорю, що ще рано заводить університет; а чи треба, чи не треба ёго у нашім часі, про се треба спитать самих женщин; нехай вони скажуть."

— "Вони й говорять, що треба, и треба..." задзвеніла з жаром Рися.

— "А. кілько іх говорить?"

— "Повинно, що не одна."

— "Коди іх багацько, коли ім справді треба університета, нехай зложуться, зберуть гроші й заведуть..."

Рися не втерпіла, скочила з свого місця и строго спитала Джура: "ви шуткуєте, чи правду говорите?"

— "Чисту правду... та, здається, ви сердитесь, Орино Йвановно!"

— "Не можно й не сердиться, коди чуєш, як розумний чоловік, чоловік освічений, чоловік котрий видає з себе ліберала, стане верзти отаке, як ви..."

— "Еге!.. годі! годі! бачте, ви починаєте вже лаять мене..." перебив Рисю Джур. Ёму бажалось, як кажуть, вивідать у неі ума и не хтів, щоб вона сердилась на ёго; а найбільш не хотів він, щоб Рися вважала ёго за консерватора.

— "Лаяться я й не думаю," одповіла Рися, "а справді чудно якось слухать те, що ви говорили!.. Я вам: "отче наш", а ви мені "од лукавого." Хиба таки ви справді щиро говорили?... Хибаж таки ваші університети заведені на приватні, на зібрані гроші? хиба вони орудуються коштом приватним, а не государственним? Отсе вам раз! а друге ось що: як по вашому зробить тогді, коли вчиться в університеті показалася хіть у таких тілько дівчат, котрі убогі, не мають спроміжности; з чого ж вони зберуть таку велику сумму, якоі треба на те, щоб завести університет?"

— "Нехай дають, хто що може!"

— "Але кому вони давати муть? хто від них приймати ме? Чудно, тай годі!.. Та я й не вірю, щоб ви такі неподібні речи вели од щирого серця... се ви туман пускаєте, дражните мене."

— "Ні!" сказав Джур: "та тривайте, ще ось що: я почав з того, що хто піде в той університет?.. питаю вас: ви пішли б?"

— "Отак ви и всі!.. гукаєте про-Біг: "давайте нам університет!" — а нехай завтра дадуть вам ёго — то й стояти муть порожними авдиториі: бо одна скаже: я й рада б, так спроміжности не маю; друга заговорить, що вона не приготовлена; трейтя..."

— "Годі! годі!" перебила Джура Рися. "Знаю, що дальше: "пята, шоста, сема и т. д." Так ви усі еманципатори,.. у вас одна річ, "роля женщини призначена ій самим ії полом..."

"Постійте! пустіть и моє слово до гурту," озвався Жук, стоячи на порозі и вслухавшись в спір сестри з Джуром. "На ниві житя справді роля женщини обведена самою природою; єсть такі справи, до котрих женщина не може належати по своій фізичній природі, на пр. солдатчина; але ж и з сего не виходить того, щоб женщина мусіла потребовать меньшої освіти ніж мужчина! Чому женщина не може бути лікарем, учителем, судею, профессором и т. д.? Мені здається, що самий пол приневолює до того, щоб женщина була просвічена не менш як й мужчина, бо женщини перша природна роля — єсть роля матери; значить — роля найважнійша в громадянскому житьі: роля воспитальниці!.. які будуть неньки, такі й діти... Я стою за те, що у чоловічестві усе лихо залежало, залежить й залежати ме ще довго од женскої темноти!. Яким духом напоєна мати, таким вона напоіть и своіх дітей..."

— "Одначе наші нені," вмішався Джур, "були напоєні духом крепацтва, неволі, а не напоіли нас тим духом..."

"Бо прийшов свій час, прийшла своя година, прийшла смерть крепацтва; але скілько-ж віків народ терпів неволю, скілько віків чекали ми сего часу!.. Отже коли-б женщини, коли-б матери були освічені, напоєні духом волі, не проходили-б цілі столітя, покіль знеслось рабство!.. Рабині родять рабів! се така аксіома як и те, що на вербі не ростуть грушки..."

— "Чом же сієі аксіоми не засвоіли собі женщини?" спитав Джур.

"Гм! чому не засвоіли... Сидячи з звязаними ногами не побіжиш! Сидячи у духовній тюрмі — відкіль би вони освітились промінєм розвою и науки..."

-"Отже," перебила Рися, "люде теперечки мізкують, щоб випустить нас из тюрми, а пан Джур каже, що не треба..."

— "Я сего не кажу: я кажу, що ще рано заводить університет, бо нікому буде у ёму вчиться..."

— "Рано хиба через те, що нікому буде вчить," сказав Жук.

— "Як нікому? хиба у Києві, у Харкові, у Одессі нема профессорів?" спитав з дивовижею Джур.

"Як нема! єсть! але з тієї профессури, може, чи знайдеш и двох таких, котрі годились би профессоровати у женскому університеті. Наша профессура — се стара каліч, напоєна таким духом, котрий своєю вонею вбиває молоді орґанізми. Нове вино — треба лить в нові судини... В університеті молодіж повинна не тілько освічаться наукою, але й розвиваться духом... Головнійша підвалина університетскоі освіти дух... А ти скажи мені, Антоне! поправді: яким духом напоєні наші профессори? духом користи, еґоізму, бюрократизму..."

— "Не всі-ж, єсть між ними люде и з инчим духом," одповів Джур.

"Один або два, — се не богато: а останні — загалом еґоісти, котрі давно кинули науку, давно ведуть своє профессорске діло аби як, формально, а головна річ — котра заложена на акциях, обліґациях, на легкій наживі без праці... Ну, коли таким духом наповать и освічать женщину в університеті, так лучше нехай вона буде не освічена..."

Усі отсі речи Соня слухала з другоі хати и не вмішувалась в спір. Останні слова Семена підвели и ii, и вона вийшовши у ту кімнату, де спорились, спитала Жука:

— "Ну, Сеню! скажи-ж, чи не на одно ви обидва бєте: п. Джур говорить, що заводить женскі університети рано через те, що нікому в іх

учиться; а ти кажеш, що рано іх заводити через те, що нікому в іх учить! виходить и по твоёму й по ёго одно: університетів не треба..."

"Не нетреба, — а рано! то не все одно," сказав Жук.

— "Коли університет для нашоі освіти діло добре, так и не рано; бо що добре, те не буває рано," вставила своє слово Рися.

И знов між мододіжю на сю-ж таки саму тему завязалась горяча спірка. Соня, котру Джур вважав яко холодну, не енерґічну, розжеврілась більш усіх. И довго довго вони спорили. Зі спору про освіту перейшли на спір, на яких основах повинна вестись дівоча просвіта: чи на космополітичних, як доказував Джур, чи на національних, як доказував Жук....

У вечері тогож дня Джур сів з Рисею грать у шахи. Погляд ёго більш літав над головою Рисі; на шахи він трохи що не зовсім не дивився и робив великі помилки в ходах. Рися поправляла ёго, сміялась и раділа, що обігрувала ёго... Одна шашка якось впала зі стола на долівку: и Джур и Рися кинулись разом піднимать іі; голови іх зустрілись и волосє Рисіноі коси торкнулось об Джурову щоку... Джур загорівся, наче хто приском на ёго сипнув...

— "Ось-ось! єсть! знайшла," сказала Рися, сіла и опустила своі очи на стіл: а на лиці у неі показався якийсь незвичайний румянець... Обоє мовчали и мовчки переставляли шахи з однієі ходи на другу... У салі почувся аккорд и Жук заспівав: "Колиб мені крила, крила соколині." —

— "Ви знов програли," сказала Рися Джурові: але сказала вже не радіючи, як перше; наче нова виграна зовсім не втішала іі; сказала якось ліниво, наче по приказу, наче тілько для того, щоб щось сказать. В голосі іі чутно було якусь замисливість, мов вона зовсім не про шахи мислила, мов у неі у мислях витало щось инче, чого вона або не хотіла, або не вміла, а може й не посміла виразити. —

— "Програв!" одповів Джур и глянув на Рисю, силкуючись піймать ii погляд.

— "Може ще раз заграємо?" спитав Джур.

— "Ні! не хочу, годі!'' одповіда Рися, бистро схопилась зі свого місця и бистро пішла у свою хату. Зачинивши за собою двері, Рися налила повну миску холодноі води й стала вмиваться; алеж жар не то що не спадав з лиця, а навіть становився ще більшим; серце у Рисі застукало у грудях так якось чудно, так невидко, як ніколи у неі не стукало!.. Инстинктивно Рися приложила руку до серця, ніби сподівалась, що придержить ёго, не дасть ёму так биться. — "Боже мій! що отсе дієть ся зо мною!" подумала Рися. "Ляжу, полежу трошки; може перейде." И лягла вона в постіль... Не помогло. — "Ні, тут ще жарчій! одчиню вікно!" Рися одчинила вікно, сіла біля ёго и задивилась на дощ, на бульбашки в калюжах. — Дивилась вона, але здаєть ся нічого не бачила, вона все силковалась розібрать, що дієть ся з нею? то ій здавалось, що у неі голова горяча, що вся кров кинулась у голову, и вона обома руками хваталась за виски; то в грудях щось давило; то ніби усю ii кидало в жар....

— "Чи не позвать би матусю? чи не порадиться-б з нею?" думала Рися; "або може з Джуром?.. він же лікар?.. Ні! ні! не треба! я здорова, зовсім здорова!" И вона вставала, йшла до дверей, щоб пійти у салю; але ій знов здавалось, що голова у неі горить, що в очах якось мутно, и вона знов верталась, сідала біля вікна и знов дивилась на хмари, на дощ, на бульбашки...

Прийшли звать до вечери, Рися не пішла, сказавши, що істи вона не хоче и що в неі голова болить.

Прийшовши спать, Соня застала Рисю біля вікна, "Ти не здужаєш, Рисю?" спитала Соня.

— "Ні, я здорова, голова трохи болить."

— "Чом же ти не ляжеш? та ще й сидиш біля одчиненого вікна, а на дворі сиро, дощ."

— "Дарма! я не боюсь... свіже повітрє освіжає голову... Подивись, Соню, яка славна картина: я поставила на тім вікні лямпу, од неі як раз одсвічує на калюжу и видно, як бульбашки грають." Рися сподівалась сими словами одвести річ од себе и звернуть сестрині уваги на природу.

— "Може й гарна картина, одповіла Соня, та час вже спати, очи злипаються. Будемо ложиться."

Довго Рисі не спалось, довго вона перевертalась з одного боку на другий, довго у неі горіло лице, довго стукало серце: але натура взяла своє, сон изнеміг іі и перед світом вона заснула.

И снився тієі ночи чудний сон Рисі! Приснилось ій, ніби вона ходить в якімсь зеленім лузі, усіяному квітками, а на тих квітках цілі роі бджіл, метеликів, а зверху, над іі головою, літають три голуби. Звідкіль не взявся шуліка и кинувся на голубів; голуби од ёго, та прожогом до Рисі и сіли до неі на плечи... Як ось знов несподівано з-за осоки вийшов стрілець и йде прямо до Рисі, вона звернула в бік; він прицілився на неі, вона скрикнула, впала на землю й прокинулась... Чи звела очи чи ні, знов сниться, що вона живе у якімсь великім городі; у хорошому прехорошому будинку; в тім будинку паркети, бронза, роскішна мебель, тропічні квітки и рослини. Знає Рися, що усе те добро іі власність, але іі якось верне од тієі роскоши; бронза якось давить ій груди, квітки и рослини стягують іі душу; тяжко ій! той світлий будинок здається ій тюрмою; рветься вона з ёго!.. от-от би полетіла вона у свою любу, у свою веселу Жуківку, та ба! до яких дверей не кинеться — не можна вийти; усі двері — позамикані!.. Кинулась би з вікна на улицю — високо, страшно, щоб не вбиться. Стала вона кричать, стукать у двері, у вікна!.. Задзвенів у дверях ключ и війшов Джур, а за ним тиск Жидів. Стала Рися

просить Джура, щоб він ії ослобонив, визволив з тієї неволі, а Джур всміхається, та велить Жидам висипать з торбинок золото. Рися кинулась до дверей, Джур за нею, піймав ії, уняв на руки и знов вніс ії в будинок и знов замкнув двері, знов осталась вона самотою... Не стерпіла вона більш: одчинила вікно и вискочила на улицю. Падаючи вона вдарилась об камінь и дуже забилась головою!.. кров побігла цівкою... Рися проснулась... голова у неі боліла — Соня ще спала. Рися тихесенько встала, одяглась и вийшла у сад. Після учорашнёго дощу в саду було ще мокро, гулять не можна було: Рися сіла на ґанку и замислилась. Хто ії зна, про що вона мислила, тілько груди ії примітно колихались наче хвиля и часом вилітало з іх довге — важке зітханє. Довго так сиділа Рися и просиділа-б може цілий день, як ось вийшла на ґанок Жучиха й поздоровившись з Рисею спитала ії:

— "Що се, серденько, з тобою? чого се ти так рано піднялась?.. Та яка бліда, лице наче не твоє!.. Господи! ти мабуть не здужаєш, Рисю!"

— "Ні, матусю! ні, серденько! Не турбуйтесь, я здорова, трохи голова боліла, погано спала и снилось таке невідь що..."

— "Що ж тобі снилося?"

Рися росказала матери свій сон.

— "Куди ніч — туди й сон!" одповіла стара. "Мало що иногді приверзеться. Не все те переймать, що на воді пливе... Цур ёму!.. Не гарно, що ти у ранці в сиру годину сидиш на дворі, застудиш голову..."

>і ^

-"Е, ні, матусю!" сказала Рися, силкуючись говорить, веселим голосом.

— "Ну, ходімо ж до чаю."

Мабуть и справді Рися була дуже бліда, бо, як показалась вона у салі, усі разом спитали ii: чи здорова вона? Джур попробував у неі пульс и зробив таку ґримасу, яку уміють робить тілько лікарі в той час, як не знають, що сказать.

А Рися зачервоніла, вихопила швидче свою руку з Джурової руки и швидче сіла до столу, так щоб самовар закривав од неі Джура.

— "Пульс у вас ненормальний! у вас невеличкий жар," сказав Джур.

— "Байдуже!" одповіла Рися, "минеться."

"Чи не пропасниця у неі?"спитала Жучиха Джура.

— "Не похоже," одповів той.

— "Кажу ж вам, матусю, що я не виспалась, того й бліда."

— "Може й справді од того," сказав Джур. "И я сю ніч негарно спав. — Устав ще сонце не сходило, пішов, викупав ся и набрів на вельми печальну сцену, та отсе й думаю позвать усіх вас, панове, на запомогу мені, а особливо панночок; чи поможете?"

— "Що там таке? говоріть!" сказали в один голос и Семен и ёго сестри.

— "Викупавшись, бачте, забажалось мені курить," став говорить Джур. "Хвать до кишені, сірників нема. Заходжу я в першу хату по дорозі, щоб добуть огню. Входжу, дивлюсь: в хаті нікого й нічого нема. 'Здорові були!' гукнув я, думаючи: чи нема кого на печи. И не помилився! 'Доброго здоровля!.. а хто там такий, чого треба?' озвався жіночий голос з печи. — 'Чи нема,' кажу, 'у вас огню? дайте, будьте ласкаві!'— 'Де у мене той огонь узявся! у мене й хата пятий день не топлена,' одказано мені з печи. — 'Може кресало у вас є?' питаю.—

'Кресало є, ось осьде на комині, коди треба, возьміть, викрешіть собі; та хиба самі сюди злізьте й возьміть, бо я не здужаю.' Я зліз на припечок. Дивлюсь: лежить на печи стара баба и стогне. 'Що се ви, бабусю, нездужаєте? що у вас болить?' — 'Ох, не питайте! бодай би ёго й не говорить!.. не вам кажучи, паничу чи пане... не знаю, як вас величать!.. виразка у мене на нозі... Тіпала я коноплі, та якось койстрицею й сколола пятку, а вона й прикинулась; та отсе, не вам кажучи, и болить и болить, и гниє и гниє!.. Ох-ох-ох!..' — 'Давно-ж се сталося у вас?' — 'Давненько вже! шостий тиждень минає!.. Мабуть Господь та свята Пятнонька покарали мене за те, що в десяту пятницю не пішла до церкви.' — 'А покажіть мені вашу ногу!' — 'На що вам воно здалось! там таке діється, що крий Боже!.. дике мясо поросло.' — 'Покажіть, бабусю; я лікар, може запоможу чим.' — 'Ой, де вже вам! один Бог запоможе мені, як простянусь на лаві! Шкода, пане, й не дивіться.' — То сяк, то так ублагав я бабу, щоб показала ногу. Як розвязала вона товсту ганчірку обмотану округ ноги, так засмерділо з рани, що й сказать бридко!.. Подивився я: батю мій!.. На пяті рана в голубине яйце!.. загнилась, не промита, гній аж тече... Питаю баби: чи не гоіла чим? — 'Гоіла,' каже, 'засипала перепаленим галуном, та не помогло! Я й покинула! Нехай, кажу, що Бог дасть! на все воля Божа! все одно, мені вже й так не довго на сім світі жить!' — Спитав я у неі теплоі води, щоб промить рану. — 'Нема', каже, 'теплоі, а ось у горщику біля мене стоіть та, що я пю.' — 'Хто вас доглядає?' питаю. — 'Хто-ж мене буде доглядати, кроме Бога та святих угодників! Нікому! я стара людина, удова, єсть у мене дочка, зросла вже дівка, так вона жне у Батурині за сніп и усе літо там... Не можна!.. землі у нас своєі нема, а треба на зиму припасти хліба, а то з голоду попухнемо... От вона й жне. У неділю, або в свято, навідається до мене, спече мені хлібець, зварить страви, принесе води, та й знов піде до хозяіна, а я тут одна... З сусіднёі хати, спаси-Біг! дівчинка забігає до мене що-ранку; подасть мені свіжоі водиці, та й піде... от и догляд увесь и за те дякую Творця небесного.' — Я взяв промив бабі ногу, роздивив рану и отсе зараз піду до неі, щоб припекти пекельним камнем... Але сего мало! треба що-дня двичі або тричі промивать, треба чисту перевязь, а не ганчірку; треба, кроме того, доброі страви!.. так от давайте гуртом гоіть!"

— "Давайте! давайте!" скрикнула Соня; "я знаю, яка се удова: се Ольга Сакуниха; то-то ії давно не видно, а то було вона нам приносить коли не гриби, так ягоди!"

— "Дивно мені," сказала Жучиха, "що вона занедужавши не послала до мене своєі дочки..."

— "Ніколи все, а може й не посміла," сказала Соня. "Одначе нічого терять часу, ходім зараз до неі"'

— "Тепер нема чого ходить до неі нам усім, я один піду," сказав Джур, "а ви однесіть ій чого попоісти."

"Я піду з тобою," озвався Жук; "бо не знаю, де ся удова живе. Та мені здається, найкраще буде, коли ми заберемо ії до себе у двір и тут станемо гоіть."

— "Справді так! у нас же против кухні пуста хата стоіть; добре отсе ти, синку, нагадав; та чи схоче вона перейти до нас?" додала Жучиха.

"Спитаємо!.. ходім!" сказав Жук.

— "Зараз," одповів Джур, "тілько возьму лапісу."

Зробивши що слід біля рани, Джур сказав до недужоі: "Ваша рана, бабусю, не так-то швидко загоіться, а доглядать вас як слід нікому, може-б ви перебрались у больницю у город? пані Жучиха дала б коней одвезти вас."

— "Ох! спаси Господи паню Жучиху и пошли и ій и ії дітям, чого вона бажає, а в больницю я не поіду..."

— "Чому? там швидче видужаєте."

— "Кажіть, добродію, швидче помру! Хиба я не знаю, не чула про больниці! Ні! ні! ні за що не хочу! лежати му дома, що Бог дасть! Вже хоч й вмру, так у своїй хаті, у своім селі, а не на чужині..."

"Ну, коли так," озвав ся Жук, "то я перевезу тебе, бабо, до себе у двір; там у нас єсть зайва хата, там ми гуртом будемо доглядати тебе."

Баба подякувала и сказала: "Ні, не хочу, не приходиться."

"Чому?" спитав Жук.

— "Люде сміяти муться; скажуть: покинула свою хату, та пішла в старці, лизать панскі тарілки; ні, не хочу!.. Дасть Бог, я й дома одужаю; мені дома краще: тут я сама собі господиня."

Даремне Джур и Жук уговорювали бабу; баба стояла на своім: "не хочу."

Тим часом Соня и Рися принесли бабі попоісти. Недужа з слізьми на очах дякувала іх.

Вернувшись до дому Рися підійшла до Джура и сказала;

— "Велике вам спаси-Біг за вашу запомогу бабі! навчіть мене, чим би я справді стала для неі користною, хоч на час іі недугу?"

— "Носіть ій істи, доглядайте іі, от и все; треба рану промивати, та се я сам робити му..."

— "Я не думала, що у вас таке добре серце... я..."

— "Що ви? ви вважали, що моє серце покрилось товстою корою?"

— "Ні!" одповіла Рися, засоромилась и швидче пішла у другу хату.

До самого обіда Рися не приходила в салю. За обідом вона більш мовчала, за те більш ніж перш вслухувалась в кожне слово Джура...

Смерклось! усі вийшли в сад: з-за густоі липовоі алеі випливав на небу місяць. Вечер був тихий, срібний, молодий! зорі наче всміхались, так як всміхається закохана дівчина до свого судженого.

"Тиха украинска ночь!

Прозрачно небо, звъзды блищуть,"

став декламовать Джур з Пушкина.

"Еге! вже й лікар ударився в поезию!.. Мабуть отакий вечер як сегодні добере й реалістів," шутковав Жук.

— "Хиба у реалістів вже й серця нема, хиба для реалістів поезия terra incognita, чи що?" спитав Джур.

"Яко живі орґанізми — реалісти не можуть не мати серця, серця — фізичного, серця — просто як того шматка мяса, без котрого чоловік не живе; але серця для поезиі реалісти у себе не признають, и саму поезию вважають як щось не то що зайве, а навіть як щось шкодливе для народнёго розвою."

— "Се хто тобі сказав?" спитав Джур трохи з серцем.

"Та все ж, таки, реалісти й сказали," одповів Жук.

— "Може, але я сего не говорив и не скажу; бо навіть и з фізіолоґічного боку — поезия єсть вираз чувства, а чувство — вираз

серця, ergo поезия єсть вираз живого чоловічого орґана. Не признавать поезиі — значить не признавать духовного житя серця..."

"Гм!" всміхнувся Жук — "признавать... Я знаю, що ви "признаєте" поезию, але чи вважаєте ви з неі яку користь?"

— "Реалісти, котрі не вважають з поезиі ні якоі користи, мусять бути людьми неосвіченими світом историі..."

Жук знов сказав: "гм!,." и помовчавши трохи спитав Джура: "Чи признаєте ж ви, реалісти, користь з поезиі у наш час?"

— "Я признаю," одповів Джур, "але не таку користь, яку поезия мала колись давнійше; бо..."

"Наш вік — вік грошей, вік еґоізму," перебив ёго Жук.

— "Годі вам спориться," сказала Соня; "справді вечер дуже чудовний. Ну-мо лучше гуртом співать, сама пісня якось проситься з душі" — и не діждавшись одповіди, Соня завела:

"Ой вийду я на шпилечок" —

"Се не гуртова," перебив ій Жук, "ануте разом:

"За Німан иду."

И чотири срібні голоси покотились в срібнім повітрі... Скінчавши пісню, Рися сказала:

— "Як не хороше на дворі, а мене така хіть взяла співать самій, що я піду в салю; тілько прошу вас, панове: не ходіть ніхто в салю; я хочу буть сама; чуєте?"

Рися війшла в салю, сіла до роялі и заспівала "пісню невольниці." Останні пункти пісні:

"Лети моє слово, далеко на небо.

Далеко, далеко, щоб люде не чули"

Рися проспівала так виразно, з такою щирістю, з таким виразом серця, що наче справді слова ii летіли "далеко, далеко — на небо", до Бога, щоб там зістаться на вік, щоб відтіль не вертаться, щоб там вмерти.

Джур війшов в салю, взяв руку Рисі, стиснув ii и промовив:

— "Спаси-Біг! такоі пісні; такоі співи я ще не чув, ніколи не чув."

— "Справді?" спитала тихо Рися.

— "Вірте, що правду кажу."

— "Хочете, ще заспіваю?"

— "Ні, не співайте... боюсь... часом другоі вже так не заспіваєте... Мені жалко стане першоі, жалко буде першого впливу... Ні, не треба! не співайте!"

— "Не буду..." одповіла Рися и вийшла на ґанок, а за нею и Джур. Соня сиділа облокотившись на перило. Рися підійшла до неі, нахилилась, обвила ii шию обома руками, міцно стиснула и ще міцнійш стала ii ціловать и в чоло, и в щоки и в вічи.

— "Що се з тобою, Рисю?" спитала Соня.

— "Нічого, нічого, так!.. так!.. Така ти мені в отсю хвилину хороша, прехороша, така приятна, що усе б тебе цiловала и не переставала..."

— "А голова не болить вже у тебе?"

— "Ні, не болить!" и Рися знов обняла и цiловала Соню.

"Та буде вже тобі! бач, як розцiловалась... а мене хочби раз який чмокнула," озвався Семен.

— "Ти не такий хороший, як вона; ти вчора мене розсердив, ну та дарма! — прощаю... мир!.." Рися поцiловала кілька раз брата.

А Джур сидів мовчки и дивився на небо...

VI.

Близилося до другоі Пречистоі. На дворі запахло осіню. Люде обробились, обжались, скінчили возовицю. На дворах біля клунь стояли гордо, мов князі в золотих шапках, стоги и скирти пашні. В клунях гоготіли ціпи, виготовляючи озиме насінє. Баби порались в городах, вибираючи за суха картоплю и визбируючи біб, фасолю, соняхи и инче. На нивах йшла сійба. На деревах показався де-не-де жовтий лист; гудина на огірках и кавунах почорніла: був вже морозець и придавив ii. Усе віщовало конець літа.

Близився и Джурові час покидать Жуківку.

В Кулики привернула на зимівлю рота піхотинців: тут же призначено бути и баталіонному двору. Вечорами куликівска вулиця стала оглашатись солдацькими піснями. Нераз тихим вечером долiтала и в Жуківку московско-солдацька пісня:

"Командир нашъ прилетълъ,

Веселиться нам велълъ!

— "Веселитеся ребята,

Веселитесь молодцы!.."

И дивне діло! ся "весела" пісня наводила журбу на всю Жучишину семю! Сама Жучиха, як вчує було, що солдати співають, швидче зачиниться собі в хаті так, щоб до неі не доходив голос пісні. Соня и Рися завсігди од солдацькоі пісні становились на якийсь час замисленими и журливими, а Семен солдацькі пісні звав "вічною памятю" по вбитій украінскій волі!

У купі з солдатами явились у Куликах и чотири репрезентанти воєнноі интелліґенциі: баталіонний майор Сопун, ёго адъютант прапорщик Оскерка, ротний капитан Иванов и другий прапорщик Маслюковский. Незабавом усі вони познакомились з Жучихою. Треба й нам з ними познакомиться. Сопун родом був з сосницкого повіту: син незаможнёго полупанка — як и усі полупанки без освіти, без розвою, з крепацкими думками. Навчившись чому Бог послав у повітовій школі, Иван Гаврилович Сопун записався в якийсь піхотний полк, ходив "усмирять" Венґра, був недалеко и від Севастополя у кримску баталію, виганяв з лісів Украіни и Подоля Ляшків з "золотими грамотами" и за 33 роки "безпорочноі служби Богу и царю" дотяг до майорского чину. Вештаючись по світу між людьми усякого стану и читаючи часом де-що, Сопун так натерся, що в бесіді не зразу показувалась ёго мала просвіта. Одначе солдатчина не звернула Сопуна на Великоросса, або на "всероссийского підданка", він зостався Украінцем. З природи добре серце Сопуна не закорявило, не зачерствіло и не раз не два щимило ёго тими болями, котрі щимлять народне серце. Але літа й солдатчина, житє нежонатого, житє в мандрівках, в походах вивітрили з Сопуна енерґію: майор наш був зовсім підтоптаний чоловік! И не диво! ёму було

52 роки, хоча з лиця, та ще було як підголиться, як підпережеться срібним поясом, причепить шаблюку, обвіситься хрестами та медалями, так видає чоловіка літ 35! Найтруднійшим часом для Сопуна був час зараз після іжі: не вспіє він встать з-за столу, не вспіє перехреститься, як очи в ёго вже й злипаються, соловіють! так и верне майора до сну; так він и куняє. Через то-то він и не любив у гостях обідать! Примітно ще в Сопуна було те, що він не вмів росказувать коротко, и те, що можна виговорить в двадцять слів, він так розтягне, що стало-б на цілу друковану сторону. Приміром: треба ёму росказать, що він бачив, як жид обшахрував селянина: — майор и почне свою річ з того, як він того дня встав, як убрався, як розсердився на свого "деньщика" и т. д., одно слово: роскаже усе те, що було з ним — як до того часу покіль він побачив жида й селянина, так и після того, як він покинув іх!.. В загалі ж сказать, майор був чоловік добрий й чесний, хоча важкий й скучний.

За те адъютант ёго Литвин Оскерка був вже дуже швидкий и веселий; мягкий наче віск и гнучкий — наче шиляга. Знав він, де треба зігнуться, де випрямиться; перед ким задрать кирпу, перед ким одкополить губу, де треба всміхнуться, де промовчать; де буть низше води, тихше трави... За те й любили ёго старші! не любив ёго тілько Сопун, а терпів ёго через те, що ёго прислали ему в адъютанти з полку. Сопун мислив, що Оскерку приставлено надзирачем до ёго. Оскерка був молодий ще паробок, літ може 25 чи й менш, з освітою більшости піхотних прапорщиків. Любив говорить багацько, швидко, видаючи з себе чоловіка освіченого и закидаючи в свою річ французкі слова, котрих може й сотні не знав. За те в танцях був верховодом и навряд хто й з крівних "мазурів" оддирав мазура краще Оскерчиного!.. Сопун шутковав, що Оскерко й живе й мислить ногами и що ноги піднесуть ёго високо у гору...

Рязянець Иванов був чоловік жонатий, простий; вийшов з кадетів не довчившись и, як кажуть, тер собі з-тиха лямку, дбаючи тілько про хліб насущний, та про те, щоб солдати ёго роти були добре виправлені, добре знали муштру и величаня усіх начальників, починаючи з фельдфебля и кінчаючи ґенералом. Женився він з якоюсь попівною, без

жадної освіти, але вона була з себе огрядна и вміла пекти дуже смачні пироги. Дітей у іх не було.

Прапорщик Маслюковский був дуже молодий хлопець, тільки що випущений з Орловскої воєнної ґімназиі. Маслюковский був сином воєнного священика, родом з під Харкова; але не признавав себе ні до якої нациі и говорив, що він "славянин". — "Предок мій був козак Маслюк; утік з Украіни в Московщину и став Маслюков. Син его чи онук перебіг у Польщу и зробився Маслюковским и католиком. Прадід вернувся до православія и поселився в Россиі... ну, до якої-ж нациі я повинен належать? Певно ні до-якої!.. тільки славянин!" Так говорив Маслюковский. — Та й те треба додать, що Маслюковский не любив розмови ні про політику ні про літературу и вельми мало тямив в іх. За те до панночок — так тягло ёго, наче магнит тягне до себе зелізо.

Жучиха хоч и не долюбляла воєнних, але, звичайно, привитала Сопуна и ёго товаришів и запросила іх не забувать іі хати и завернуть до неі на Семена "на пиріг и ложку борщу".

В день Семена народився Семен Жук и сей день Жучиха завсігди святкувала, а того року тим більше через те, що іі любий Семенко скінчив університет. —

Семена тогді прийшлось в четвер. У ранці Жучиха з усією семєю пішла до церкви, пішов за ними й Джур. Сопун з товаришами завернув також в церкву, прийшло чимало й Куличан. З церкви пан-отець з причтом и Сопун з своім "штабом" зайшли до Жучихи з поздоровленєм. Трохи згодя прибув и знаємий наш Хмара з "супругою". Трохи-по-троху на обід зъіхалось чимало гостей: були й Батуринці и Конотопці и хуторяне. Жучиха кожного гостя витала приязно.

Пообідали. Гості пішли в сад. Сопун сів на лавочці и, сидячи, заснув. Рязанець Иванов, укутавши за обідом трохи не всю фляшку вишнівки, тільки піхтів, сидячи на ґанку, наче той паровик на зелізниці. Хмара

ходив з картами и заохочував собі товариство до преферансу; а прапорщики, наче метелики, літали між панночками — від одної до другої. Маслюковский більш усіх лип до Рисі, а Оскерка наче стрикоза вертівся коло Соні. —

Підойшов до сієї ґруппи и Джур, и, промовивши кілька слів, став піднимать на глузи Маслюковского. Молодий прапорщик червонів, починав и собі глузовать з Джура, але глузи у ёго виходили або дурницею, або вельми грубими; одначе він не кидав бесіди своєі з Рисею. Джур став гніваться и косо дивиться на Маслюковского. Рися не знала, що заподіять и як одвязаться від прапорщика. Але стара Жучиха виручила ії, покликавши до себе... Через кілька хвилин на садовім ґанку стояв великий стіл покритий тонким білим настільником, котрий блищав наче сніг ясного морозного дня. — На столі поставили величенну куфу з варенухою, а на другім кінци стола самовар. Рися сіла наливать чай, а Олена Василівна примостилась біля куфи. Семен, яко господар, зазивав гостей до столу: "а нуте панове! хто до чаю, хто до варенухи!" говорив він. Усі мужчини, кромі Оскерки, вдались до варенухи. Пан-отець и Сопун усілись близше до Жучихи, а Джур присів на тім кінци, де стояв самовар.

— "Гарний отсе напиток!" говорив пан-отець, беручи з рук Жучихи другу чашку варенухи, "та жалко, що він виводиться у нас."

— "Не всюди виводиться," одповів Сопун. "Хто не вдарається в чуженицю, той пє не шампанске, а варенуху." Оскерко посунувся близше до Сопуна.

— "Тепер навіть виводяться й люде такі, котрі вміють варить варенуху," озвався пан-отець.

— "У мене був деньщик, так от варив варенуху!.. такоі варенухи я більш нігде не пив..." говорив, наче з просоня, Сопун. А Оскерко знов посунувся до ёго.

— "Чи чули, панове, новину?" озвався Хмара: "у нас є новий сусід."

— "Хто? хто такий?" запитало разом кілька голосів.

— "Віренко!"

— "Се той, що купив недалеко од вас хутор Сумний-Кут?" спитав пан-отець.

— "Еге! він самий."

"Який се Віренко?" спитав Жук. "Як ёго звуть? я знав одного Віренка, чи не той се?"

— "Віренко Олексій!.. Той, що колись у нас у Конотопі писарчуковав у суді, а тепер — бач, тисячу десятин землі купив..." одповів Хмара.

"Так Олексій Віренко!.. се він и є!.." заговорив радісно Жук. "Я ёго знаю давно... Як же він живе?"

— "Хто ёго зна', як він живе..." одповів Хмара. "Живе якимсь вовком, ні в кого не бував, ні до себе нікого не зове: живе, наче ведмідь у берлозі..."

Давно він приіхав у Сумний-Кут?" спитав Жук.

— "Давненько! зараз після великодних свят," одповів Хмара.

"Жалко, дуже жалко, що я й досі не знав про се, а то я б давно поіхав до ёго..." сказав Жук.

— "Чого ви до ёго поідете?" запитав Хмара.

"Так! зазнаёмиться! Віренко чоловік відомий, чоловік освічений, ёго й література знає..."

— "Я не радив би вам іздить до ёго."

"Чому"? спитав Жук Хмару.

— "Тому, що ви чоловік молодий, а Віренко, знаєте, був на засланю; на ёго, знаєте, як всі дивляться..."

Жук подивився на Хмару тим поглядом, яким дивляться на того, кому не хочуть виректи ту глибоку зневагу, котроі він достоін, и сказав: "спаси-Біг вам за раду, але для мене вона не потрібна, бо в чім, в чім — а в знаёмости я й сам вмію одрізнить чорне від білого."

И повернувшись спиною до Хмари, Жук сказав Джурови: "Антоне! хочеш вареноі? Давай за здоровлє того, хто любить кого."

— "Давай!"

"Давай по другій — на погибель тому, хто завидує кому."

— "Давай!"

Бесіда йшла весело, варенуха розвеселила усіх. В вечорі хто сів у карти грать, хто просто розмовляв, а молодіж вдарилась до танців.

— "Вам весело?" спитала Рися Джура, танцюючи з ним польку.

— "Бачте — я танцюю," одповів Джур.

— "Але се не значить, що вам весело!.. Я питаю: чи весело вам в душі?"

— "Дивлячися на вас, хиба можно скучати?"

— "Знов таки се не одповідь; вашу річ я взяла б за комплимент, але й сама знаю, що, коли мені весело, то и другим я не дам скучать..."

— "Отже й помиляєтесь! На сей раз вам весело, а мені — ні."

— "Чого?"

— "Того... як би вам сказать... та приміром: чого скучно парібкови, котрого завтра поведуть у привод, під станок..."

— "Щось чудно... я и не зрозумію сего... здається, вас не ведуть у привод?" шутковала Рися.

— "Ні, не ведуть... але ви забули, що через тиждень мені треба... треба іхать з Жуківки," сказав Джур, дивлячись пильно на Рисю.

Рисині очи стрілись з очами Джура и спустились у низ... Джуру показалось, що Рисина рука, котру він держав, погорячіла... він стиснув ii, Рися з легка стиснула Джурову руку и спитала:

-"Хиба вам так сподобалась наша Жуківка, що..." — "Жуківка?... Жуківка для мене могла-б бути усюди... колиб..."

— "Колиб що?" — "Коли-б зі мною були... ну, як би ёго сказать?.. жуківскі люде..."

Рися нічого не одповідала.

Танець скінчився; Рися пішла у другу кімнату, а Джур сів у куточку и замислився. Ёму й справді не хотілось кидать але не Жуківку, а Рисю. Ёму здавалось, що він любить Рисю. Кажу: здавалось, бо в тім чувстві,

котре заворушилось у ёго в серці, він не дав собі справжнёго урозуміня... Посидівши, Джур піднявся и вийшов в сад. Довго він ходив по саду, довго думав, далі зразу став и голосно сказав: "так, так, так! я ії люблю!" и знов став ходить по саду... "Що же, чи сказать ій, чи мовчать? Ні!.. лучше мовчать!.. лучше підождать, побачить, — помислить и довідаться, довідаться з вірного жерела — що за нею! Але од кого и як?.. Хиба у Семена вивідать?.. не яково!.. а не вивідавши, — нічого й говорить з нею. — Я знаю, що вона мене любить; знаю, що я ій до вподоби: знаю, що й згодиться одружитись зо мною, й стара против сего нічого не скаже й Семен згодиться, алеж треба подумать и про хліб... від одного коханя не наісись!.. Добре, коли за нею дадуть гарне придане, а коли ні, що тогді!.. у мене своіх достатків нема; практика моя... то ще журавель в небі!.. Ні! не приходиться тепер говорить Рисі..."

Такі думки сновались у голові Джура... А що думала Рися?.. Вона в ту хвилину нічого не могла думати! ії чисте молоде дівоче серце зароілось первим коханєм, тим коханєм, котре не дає нічого думати, котре не вважає на будущину, не вважає на завтра!.. воно живе тілько тимчасовою хвилею... хвилею щасливих молодих літ, свіжих сил, горячих и правдивих чувств, хвилею святоі любови!.. Єю жило й серце Рисі!..

На другий день Семен йшов на поле подивиться як сіють.

— "Піду и я з тобою," сказав до ёго Джур.

"Ходи, коли маєш охоту; але я піду далеко й назад вертати му пішки."

— "Дарма, піду; хиба в мене ноги куповані..."

Вийшли на поле. Джур став заводити річ про достатки и трохи-по-троху навів річ и на худобу Жуків и довідався, що Жуки мають трохи не півтора тисячи десятин однієі землі, що в добрий рік дохід іх буває в сім

тисяч карб.; але скілько ще мають грошей — того не довідався, бо Жук на питанє про гроші якось нехотя одповів Джурови:

— "Хто ёго знає, я не считав и ніколи не розпитував про се мамусю... знаю, що щось є, але кілько — не скажу.''

И знову у душі Джура забігали питаня: чи казать, чи не казать? И знов Джур становився на тім, що тепер не час ще говорить про своє коханє... треба ждать...

Зблизився й день виізду Джура з Жуківки. На кануні сего дня з-ранку Джур принявся паковать своє збіжє. Вложивши усе и зачинивши скринку, він глянув округ себе и в душі ёго заворушився жаль и коханє... серце ёго так защиміло; страсть, стрівшись з розлукою, підняла страшну хуртовину!.. а тут наче на зло повз вікна пройшла Рися по саду!.. Джур загорівся ще більш и тут то натура дала ёму знати, що вона не признає й не хоче признавати ні яких матеріяльних розчотів... що який-б не був матеріяліст, але мислить про те, що "коханєм ситий не будеш", натура дозволяє тілько тогді, коли страсть не запалала ще усією силою свого огню, поки сила любови не обхватила ще усіх нервів, усёго орґанізма! тілько тогді!.. а в час хуртовини серця не застановиш ёго чувств, як не зупиниш людскими руками тієі хвилі, котру жене сердитий вітер по воді!

Джур вибіг в сад и догнав Рисю. Рися йшла задумавшись.

— "Добрий день!" сказав Джур.

Рися здрігнула. Голос Джура наче електрична искра пробіг по іі жилах.

-"Добрий день!" одповіла вона.

— "Що се ви так рано вийшли на прогульку? спитав Джур.

— "Так! я давно вже встала... не гарно спалось... а ви давно встали?"

— "Я вже вложив ся..."

Обоє замовкли... Джур подивив ся на Рисю: очи ii здались ёму вохкими: от-от викотяться з іх слёзи.

— "Орино Йвановна!" сказав Джур, "скажіть мені правду: ви плакали?"

— "Ні!"

— "Чого ж ви такі смутні?"

— "Я?.. ні, я не смутна... я так собі... а може й... у кожного є своя печаль... єсть вона и в мене..."

— "У вас? печаль!. у ваші літа!"

Рися глянула на Джура...

— Скажіть мені, Орино Йвановно! яка у вас печаль? чого вона? може я поможу вам?" Джур взяв Рисю за руку и стиснув. Рися не однимала своєі руки...

— "Скажіть!" допитувався Джур дивлячись в вічи Рисі.

— "Не поможете... не схочете..."

— "Я не схочу! я!.. Рисю! хиба ви не примічаєте, що я... я люблю вас!.. Рисю, мила моя Рисю! чи любите ви мене?"

Рися нічого не одповідала, тілько поблідла и затрусилась наче в пропасниці...

— "Що ж, Рисю! ви мовчите? ви не любите мене?"

— "Ні!.. я люблю вас..." єле чутно промовила Рися...

Джур нагнувся и поціловав іі.

— "Ви завтра поідете?" тихенько спитала Рися.

— "Завтра!" одповів Джур. У Рисі полились слёзи.

— "Пустіть мене!" сказала вона однимаючи руку... "пустіть! идіть собі в кімнату... я піду в ліс... не йдіть за мною... не хочу...'' и вона швидко пішла на перед. Джур стояв увесь в огни, голова горіла, серце билось, він сам був не свій!..

"Антоне! Антоне! де ти?" гукав Семен. "Йди чаю пить." — Але Джур не чув нічого! перед ним стояв образ Рисі, в ушах ёго чулись слова іі "ви завтра ідете..." він задихався!..

"Антоне!" скрикнув підходячи до ёго Семен. "Ти глухим став, чи що? — кричу, кричу, зову тебе, а ти стоіш наче вкопаний й не чуєш."

Джур подивився на Семена.

"Та що се з тобою Антоне! чого ти такий червоний?"

— "Що зо мною?" одповів Джур... "Зо мною те... що я.. я люблю твою сестру Рисю!"

Жук ні з роду не сподівався такоі одповіди, не знав що й сказать и мовчав.

— "Чогож ти мовчиш, Семене! хиба не чув, що я сказав?" "Чув, та щож мені казать?"

-"Що казать!.. Боже мій! и ти не знаєш, що казать!.. та ти порадив би мені, що діяти! говори швидче, говори."

Джур взяв Семена за руки и стиснув іх з усієі сили.

"Ай!" крикнув Семен, "постій! не дави так боляче! та що се ти, Антоне!.. як же се так!.. ти спочинь! дивись, як од тебе палить жаром. Ходім у хату!"

— "Ні, в хаті душно... не піду... ти мені кажи, що діяти?"

"Та що-ж я тобі скажу? Рися знає, що ти любиш іі?"

— "Знає."

"Що ж вона?"

— "И вона мене любить."

"От — як! гм!.. ну се ваше діло, я тут нічого..."

— "Бач! нічого!.. я у ёго поради прошу, а він "нічого"... геть! йди собі!.."

"Чуєш, Антоне! ти справді тепер не при собі... Ходім у хату та спочинь, а послі порадимось."

— "Тривай, я й тут спочину..."

Пройшло більш години: Джур и Жук сиділи мовчки... Як ось прийшов Иван и сказав:

— "Пані ждуть вас до чаю."

"Зараз прийдемо. Ходім!" сказав Жук.

Джур мовчки встав и пішов; але прийшовши в дім, повернув у свою кімнату и просив принести ёму туди чаю. Матери Жук сказав, що Джур втомився пакуючись и хоче спочить, и взявши чай сам поніс ёго Джурови...

— "Ну, Семене! щож ти мені скажеш: піде Рися за мене, чи ні?" спитав Джур трохи згодя.

"Не знаю..."

— "А ти як думаєш?"

"Я?.. мені здається, коли вона тебе любить... тілько, що вона ще дитина... Сам ти знаєш, що іі заміж ще дуже рано... нехай би ще погуляла..."

Джур підскочив. "Рано!.. се-б то вона мені не пара... так?" спитав Джур, глянувши грізно на Семена.

"Ні! не так!.. ти не горячись, осядься трохи... Ти лікар и лучше мене знаєш, що ранні браки шкодливі... Ти розмисли гарненько: коли ти кого любиш, так не захочеш зробить того нещасним... а хиба Рися буде щаслива, вийшовши заміж у такі дитинні літа?..."

— "Я й не кажу, щоб зараз вона виходила за мене... можно щось и підождать... але чи ти згодишся на наш брак?"

"Хиба я що?" одповів Семен... "я Рисі не батько... не мені з тобою жить, у неі своя воля є... Се як вона сама захоче та матуся..."

— "Чи вже ж матуся стане суперечити?" спитав Джур.

"И про се я не знаю; сам попитай у неі..."

А Рися тим часом зайшовши у ліс втирала дрібні слёзи. Іі душило те, що "він завтра поіде, ёго завтра вже не буде": більш ні про що Рися й не думала! Ій и на гадку не прийшло, чи жениться він з нею, чи ні; ій хотілось тілько, щоб вона ёго бачила, чула ёго голос, говорила з ним, щоб він не іхав. — Виплакавшись Рися вернулась до дому, прийшла в свою кімнату, замкнула двері, вмилась; тогді одімкнула замок в дверях и сіла.

Несподівано для неі війшов Семен.

"Де ти Рисю була?" спитав він.

— "У лісі гуляла..." одповіла.

"И чаю не пила?"

— "Ні! я встала рано, напилась молока и пішла гулять."

"Одна?"

— "Одна! хиба мені первина?"

"А Джура не бачила?"

— "Бачила в саду..."

"Що він тобі казав?"

— "На що се ти допитуєшся?"

"Я знаю, що він тобі казав..." сказав Семен и всміхнувся.

— "Коли знаєш, так на що питать!"

"Рисю! скажи прямо: ти любиш Джура?"

Рися зачервоніла, спустила у низ очи и тихенько промовила: "Еге!"

"Гм! а пішла б за ёго заміж?"

— "Я про се й не гадала!.."

"Так погадай, та ще й добре погадай! він сегодні сватати ме тебе..."

Рися замислилась... Трохи згодя вона сказала: "Серце Сеню! братику мій! порадь ти мене..."

"Моя хата з краю!.. тобі з ним жить."

— "Я ще молода... людей не знаю: ти лучше знаєш Джура... він твій приятель..."

"Про мене!"

— "Що про тебе?"

"Рано тобі заміж... погуляй ще..."

— "Сеню!.. він завтра поіде?"

"Поіде..."

Рися знов заплакала. Семен став ії уговорювати, став ії заспокоювати, став пестити наче дитину.

— "Сеню!" сказала заспокоівшись Рися, "мені байдуже замужя!.. коли-б він не іхав... жалко мені ёго буде!.. Сеню! скажи ёму, щоб не іхав — "

Знов Семен став уговорювати Рисю, що Джурови не можна не іхати, що ще лучше, колі він поіде, тогді ще краще вона засвідчиться, чи справді вона ёго а він ії любить. Заспокоівши сестру, Жук пішов у поле. Ёму хотілось освіжиться! Така несподівана річ, слёзи сестри, котру він дуже любив, зробили й на ёго великий вплив, підняли и у ёго цілий рій думок! Він любив Джура яко товариша, поважав ёго, але при думці — щоб Джур став ему шваґром, — у ёго на серці становилось не зовсім добре! Чим Джур не вдоволяв ёго для шваґра? про се Жук не допитався сам у себе, але коли-б залежало од ёго одного, він би не згодився на замужя Рисі з Джуром!.. Через се він и навертав и Джура и Рисю на ту гадку, що Рисі ще рано заміж! — "Нехай мине," думав Жук, "рік, або два, тогді и видній буде: може я й помиляюсь, може Джур и справді стоіть Рисі!.. мені що в ёму!.. мені, аби вона була за ним щасливою... нехай же вона ёго краще розпізнає, а то, що вона покохала ёго — се не диво! молода дівчина!.. дитина."

За обідом и Рися и Джур більш мовчали, говорив за всіх Жук з матерю більш про хозяйство, та про роботи. А Соня пильно придивлялась и до Рисі и до Джура и до Семена.

У вечері, як тілько після чаю стара Жучиха встала, щоб ити у свою кімнату на розмову з приказчиком про хозяйскі речи, Джур запитав ії, чи не дозволить вона зайти до неі и ёму поговорити про дуже важне діло.

— "Заходьте, заходьте!" сказала Жучиха; "я не забавлюсь довго з приказчиком." Вона знала вже, про яке "важне діло" Джур хоче говорити з нею: Семен вже проблаговістив ій усе, що сам знав.

Годину згодя Джур сидів вже з Жучихою и мучився, не знаючи з якого боку почать річ про своє "діло."

— "Дякую вам, Олено Василівно!" говорив Джур, "за ваші хліб-сіль и ласки..."

— "Ні за що," одповіла Жучиха. "Спаси-Біг и вам, що завернули до нас... Вибачте, коли скучали; звістно на хуторі не великі веселости."

— "Мені нігде не було ще так весело, як у вас."

— "Дякую вам за добре слово!.. Поідете — не осудіть нас... може чи й доведеться вже бачитись..."

— "От — добра хвилина звернуть на своє діло," подумав Джур и сказав:

— "Се од вас залежить, Олено Василівно!"

— "Як од мене?" спитала Жучиха и стала пильнійш придивляться до чулка, котрий плела.

— "Так! коли ви захочете — я вернусь до вас... а не захочете..."

— "Я вас не розумію," сказала Жучиха и пучки ii стали швидче перебирать прутки.

— "Е, скажу од разу просто," подумав Джур и, вставши, промовив:

"Олено Василівно! я люблю вашу дочку Рисю!.. вона любить мене... благословіть нас..."

Жучиха положила чулок на стіл.

— "Спаси-Біг вам," сказала вона. "Але Рися у мене ще дитина... куди ій заміж!.."

— "Весілє можно одложить... ви тілько не одмовте мені!.. благословіть нас, нехай ми будемо заручені... зробіть нас щасливими..." Джур припав губами до Жучишиної руки.

— "Щастє не од людей, а од Бога," одповіла Жучиха. "На все Ёго свята воля!.. Коли Рисіна доля — бути вашою, так сего не минеш... Я не одмовляю вам, а на заручини тепер не згоджаюсь... Кажу вам, що Рися дитина... треба підождать..."

— "Ми будемо ждати, покіль ви скажете... тілько благословіть нас тепер!.."

— "И сего не можна!.. се все одно, заручини будуть... А на що тепер вам заручаться? Хиба незарученим не можна ждать!.. Ось послухайте мене! сідайте!" Джур сів. Жучиха заговорила так: "И ви и Рися люде молоді... діти... Вам здається, що коли ви тепер кохаєте одно другого, так вже й на віки кохати мете... а про те й не вважаєте, що перше коханє не буває довговічним... серцю на закажеш.... Отже ні ви ні Рися не можете дать заруки за своє коханє... Ви поідете між людей, може зустрінете иншу кращу и покохаєте ії... и про Рисю скажу, що й я за неі не зарікаюсь... Кажу-ж вам: перше коханє чисте, горяче, святе, бурливе, ні в чім воно не знає перепони... але вважайте й на те, що що горить дуже, те швидко й згорить..."

— "Так як же?" спитав Джур.

— "По моёму от-як: не треба ні яких заручин — ідьте собі, куди вам треба... Я вам не одмовляю... підождіть років зо два: коли за сей час не забудете Рисі, коли кохати мете іі, а вона вас, тогді — благослови вас Господи й під вінець" — Жучиха піднесла хустку до очей а Джур схилив голову й замислився: обоє мовчали.

— "Воля ваша и божа," заговорив згодя Джур... "нехай и так!" и став цілювать руки Жучихи.

— "Я вирекла своє слово... але не подумайте, що я приневолювати му свою дитину! Оборони мене од сего Господи!.. я даю дітям волю... не мені жить а ім; одначе думаю, що й Рися буде однієї гадки зо мною... Я звелю позвать іі и спитаємо у неі."

Прийшла Рися; лице іі було бліде, а очи блищали; несміливо вона підійшла до матери, наче в чому провиноватилась... и несміливим, тихим голосом спитала:

— "На що мене звали, матусю?"

Жучиха ніжно глянула на дочку, ласкава усмішка мигнула на іі губах и вона спокійно з ласкою сказала:

— "Рисю! пан Джур сватає тебе! як ти про се думаєш?"

Рися впала на груди до матери, обняла свою неню и крізь слёзи одповіла: "Матусю! я люблю ёго!... але про сватанє я не мислила ще..,."

— "Чого-ж ти плачеш? годі! годі! перестань, доню!.. заспокойся, помисли и скажи!.." Рися не одводила свого лиця од неньчиних грудей и не випускала з своіх рук материноі шиі. А стара Жучиха гладила іі по голові и ніжно цілювала... Так діялось може хвилин з десять; далі Джур озвався: "Скажіть же Орино Йвановна ваше слово."

— "Мені здається,"' промовила тихо Рися, "рано ще мені заміж."

Джур зітхнув.

— "И я так мислю," сказала Жучиха.

— "Одначе-ж скажіть," допитувався Джур, "чи підете за мене, чи ні?"

— "Піду, та не тепер... підождемо трохи... підождемо, покіль мине мені 18 літ."

Джур став ходить мовчки по хаті.

— "А ви за сей час не розлюбите мене? не сподобаєте другого?" спитав Рисю Джур.

— "Ні! ні! я зарікаюсь за себе, Антоне Миколаєвич! покіль жива я, однаково любити му вас... от вам Бог и моя мати нехай будуть свідками мого слова, що серце моє не привернеться ніколи ні до кого, кроме вас."

Страсть знов забунтовалась у серці Джура: він забув, що тут сидить Жучиха, й обнявши Рисю, став ії цілувать...

— "Рисю," говорив він — "для мене ти дорожша усего на світі, святійш Бога, яснійш сонця!.. коли я розлюблю тебе, коли я!... нехай мене..."

— "Годі! годі!" перебила ёго Жучиха, "так клястись гріх великий, на все воля божа. Ви лучше скажіть нам: куди ви од нас поідете, и коли навернетесь до нас?"

— "Поіду од вас прямо в Н., відтіль може за кордон... але запевно нічого не знаю... одно добре знаю, що на весні буду у вас; а до того часу

прошу вас, не забороніть мені писати до вас... сподіваюсь, що не забороните и Рисі одповідать мені?"

— "Чом же! пишіть до нас, ми з великою подякою одповідати мемо вам. Одначе, моі голубята, час и спать."

Не спалось тієі ночи ні Рисі, ні Джуру, ні Олені Василівні!.. Олена Василівна, попрощавшись з Рисею и з Джуром, засвітила перед образом Пречистоі лампадку, впала на вколішки, и довго-довго молилась без слів, молилась серцем, душою... молилась тією молитвою, якою моляться ніжні матери, вимолюючи у Бога щастя своім дітям...

А Рися прийшовши у свою спальню, виложила перед Сонею, як кажуть, усю свою душу, и усе говорила з нею про Джура, аж поки не стало займаться на світ.

Джур, перекинувшись де-чим з Семеном, ліг спать; але навіть до самого світу и очей не зводив. Образ Рисі так и стояв перед ним! Джур кілька раз вставав, світив свічку, запалював папироса, курив, знов гасив свічку и знов лягав спать и знов не йшов до ёго сон, а тілько наче з-за стіни випливала, мов лебедь по воді, Рися и плила, плила... а він все дивився на неі... все любовався нею...

Другого дня після сніданя Джур поіхав з Жуківки. Семен провів ёго до першоі стациі.

— "Не забувай же мене!" говорив Джур прощаючись з Жуком.

Пиши до нас!" говорив Жук.

Товариші обнялись, поціловались и розъіхались.

VII.

Розлука з чоловіком, котрого кохаєш, нагонить завсігди и журбу и тугу; але не в кожнім зрості ся туга, ся журба виказують одинакий вплив. В молоді и в зрілі літа не однаково чувствує серце и любов и ненависть, и печаль и радість. Розлука Рисі з Джуром нагнала на Рисю велику журбу, велику тугу: але-ж Рися в-перше любила, в-перше и журилась! в-перше боліло ii дівоче серце; в-перше рвалось воно з грудей — туди, за ним!.. в-перше до неі впав на душу камінь печали! Рися страшенно страждала, щиро мучилась; але-ж муки ті були першими муками в ii житьі... А перші муки не довговічні! — Тим то трохи-по-троху муки Рисі становились менш и менш: журба спадала, смуток минав; молоде серце втихомирювалось и привикало ждать. Трохи-по-троху минали для Рисі безсонні ночи, душа заспокоювалась и зоставалось в серці тихе, спокійне коханє напоєне и приспане надією. А надія — надія велика сила! кого вона не заспокоіть, кого не приспить, наче ніжна мати, пригорнувши до лона свою немовлющу дитину! Лишимо-ж ми до якого часу Рисю з ii надією, покіль не зустрінемось з нею в другій частині нашоі хроніки, и вернімось до других наших знаёмих, — жильців благодатноі Жуківки!...

Незабавом після виізду Джура з Жуківки, Семен поіхав у Смутний-Кут до Віренка. Хутор Віренка справді був якийсь смутний. Через невеличкий ставок лежала гребля обсаджена вербами. На однім кінци греблі стояла хата на дві половині; на одшибі комора, далі конюшня плетена з ліщини, за конюшнею йшли хліви, повітка, за ними клуня; за клунею на горбі віковічня дубина; були дуби обіймищів в-двоє або и в-троє. В-праворуч тяглись тютюнники, а за ними садок з омшеником; в-ліворуч манячила довга біла камяниця, біля котроі стояли височенні зелізні димарі: хоча й гордо, але смутно дивились вони округ себе на ті поруби лісів, котрі сплюндровали люде и дим з котрих перепустили у ті димарі, замисливши варить сахар, и вивариви замісто сахару — банкроцтво господарів Смутного-Куту!.. Отся камяниця — був сахарний завод, збудований попередним господарем Смутного-Кута Ломачкою літ за пять до знесеня крепацтва. Ломачка був чоловік на всі руки!.. до чого

хоч, привернеш ёго! Явився якийсь до ёго Німець з Прусів и підбив будовать завод. Збудували, насіяли буряків, стали робить сахар. Покіль були крепаки, покіль був даремний труд, не купована сила — завод йшов; але як знесли крепацтво та прийшлось наймать робітників — завод сів!.. Повести хазяйство вольною силою Ломачка не вмів, не вмів прирівняться до нового строю, хотів жить, як жив за крепацтва; а грошей нема! Став Ломачка позичать. Позичав, позичав: прийшлось оддавать — нічим!.. допозичався до того, що Смутний Кут продали публічно з під молотка! Віренко перекупив ёго вже з других рук. — Так отсей то завод з своіми димарями був наче монумент того безголовя, з яким наші пани вели свої хозяйства... се був печальний монумент печального кріпацкого часу. На другім кінци греблі над самою дорогою стояв новенький чепурненький, покритий соломою домик з помалёваними віконицями: двір біля домика був великий, чистий; під вікнами був цвітник. От — и уся оселя Смутного Кута! О-круг ёго шумів ліс и ліс. Найблизше селище від Кута було за три версти. Проіздноі дороги через Кут не лежало; ніщо й ніхто, кроме Кутян, не ворушив тут спокою! Тихо було наче в монастирі и хутор Віренка походив більш на скит ченців, ніж на оселю освічених мирян!.. Коли б мені довелось тікать од людей, щоб спасать душу, я б утік у Смутний Кут! тут би я оглядав природу, слухав, як на весні щебечуть соловіі, трещать иволги и кують зазулі!.. слухав би, як шумить гай, як в осени и зимою скиглять сіроманці и реве вітер, и не чув би людей и дивився на іх тілько тогді, коли б сам того бажав... Отже Віренко поселився тут не ради спасеня душі, він поселився тут з семєю. Проблукавши по волі й по неволі літ десять по світу, сполосовавши Россию вдовж и впоперек од Білого до Чорного моря, од Висли до Волги, надивившись на людей и на іх житє, проковтнувши не одну мірку лиха, — він одкупився від циганских переіздів, одкупився дорогою ціною: молодими літами, жвавостю й здоровєм; и здобувши вірну ніжну дружину, за котру б оддав увесь світ, поселився він з нею и з трёма маленькими дітками у Смутнім Куті, як мовляв він сам, "доживать віку". Підтоптався він, спав з себе и не годився вже на жваву громадску працю; але серце ёго не зостарілось, воно молоділо від віри в кращу будущину народа... и сів Віренко в

хуторі, бажаючи заспокоіться, пахать землю, доглядать своіх дітей и по волі взяться за деяку літературну працю.

Приятелів у Віренка було мало, а ворогів — доволі; бо Віренко не вмів ховать правди, різав він іі кожному в вічи! не вмів він лукавновать думками, кривить душею: чоловік простий, без жодноі заздрости, чоловік з головою, справедливий, щирий... Таких людей у нас не люблять и вважають іх завсігди за неспокійних, невживчих... Та воно й правда! як же вживеться брехня з справедливостю, хитрость з щиростю!

Жук хоч и знав Віренка ще давно, коли він був дитиною, а Віренко молодшим паробком, — але знав він ёго тілько з виду. Тепер він пізнав Віренкову душу, серце, освіту и розвій и полюбив Віренка. Віренко не вважав на те, що він далеко старійший від Жука, більш знає житє и людей, більш має житєвого досвіду! Ні, він ніколи, ні разу ні в чому не нагадав про се Жуку, а держався з ім як з ровесником, як з рівнею и на помилки Жука вказував так скусно, що Жуку здавалось, наче він сам зрозумів свою помилку. Одно слово: Віренко, не дававши ні якоі пощади людям занословим, більш усего оберегав самолюбє у людей прямих, чесних и простих.

"Правдиве самолюбє, правдиве самоповажанє," говорив Віренко, "така святиня у чоловіка, котроі не слід ображать: без самолюбія, без самоповажаня — чоловік все одно, що старий жіночий стоптаний черевик."

Жук й Віренко здружились и стали частенько іздить один до другого. Раз Жук завів з Віренком розмову про своє любиме бажанє: завести позичкову касу.

— "Діло добре," сказав Віренко, "та тілько піде воно вірно и стане міцно лиш тогді, коли ёго заложить на основі ассоцияциі, коли до ёго прилучиться сільска громада."

"Так, так!" одповів Жук; "я инак и не мізкую! бо коли я сам від себе заведу кассу, з сёго громаді невелика користь буде... Треба так діло ставить, щоб ёго вела сама громада, щоб громада зрозуміла усю користь від касси."

— "Отсе й трудно!" сказав Віренко. "Нема спору, що громадяне підуть до касси за позичкою, але самі, яко члени, до касси ледве чи прилучаться; бо між нашими сільскими людьми, хоча й живе поговірка "що в гурті каша істся," але ж справжнёго гуртового духу нема!.. Спаси-Біг жидам та становим: вони з панами вигнали сей дух и розъєдинили наших громадян."

"Мені здається, ви помиляєтесь," одповів Жук. "Хиба наші "толоки" не гуртова праця?"

— "Праця гуртова, але не для гурту а для одного чоловіка. Ось послухайте, я роскажу вам, як я пробував завести ассоциацию на селі. Отут верстов зо чотири од мого хутора єсть невеличке село Куцівка — на половину воно з "казенних" крестян, на половину з "временно-обязаних". У Куцівці нема ніякого млина и іздять Куцівці за 8 верст у млин, аж у Маряновку. У мене в хуторі теж святе: нема млина, усюди ліс; де не настав млин — не молоти ме він; а Куцівці мають у себе дуже вдачне для млина місце. От поіхав я у Куцівку в неділю: біля шинку, як водиться, зібралась громада. Став я ім говорить, щоб спорудить громадский вітряк. Я, кажу, дам дерево, зелізо и камінє, а у вас своі майстри єсть, от и нехай вони поставлять у вас на могилі вітряк. Єсть у вас и чоловік такий, що колись мірошниковав у Маряновці: візьмемо ёго у мірошники, нехай він меле и мені и вам даром: а те млинове, що брати мемо з других хуторян, продамо и з тих грошей заплатимо мірошникові, а що зостанеться, будем складувать на всякий злучай, або куповати мемо гуртом сіль, деготь, ремінь? Слухали, слухали мене Куцівці и стали на тому, що "треба подумать". Через тиждень приходять до мене.— "А що," питаю, "надумались?" — "Надумались, пане!" — "Що-ж?" — "Та що, не приходиться так!.. чудно якось, що млин не мати ме хозяіна, и знов чудно, щоб и грошей не ділить... Ми придумали ось як: беріть собі оту

нашу гору и ставте собі млин, а за землю молоти мете нам даром." Довго я бився з ними, нічого не вийшло! Хотів, щоб продали мені під млин землю, и на те не згодились. От я, щоб вивідать у їх ума, підослав шинкаря жида купить землю... Ну жидові згодились продати землю за три відра горілки, а мені говорили, що ні за що тієї землі не продадуть, бо може колись самі зберуться поставить вітряк... Не треба вам казать, що я не взяв через жидівскі руки землі; ставити му у себе топчак; але-ж подумайте, як то трудно нашому братові заподіять яке будь діло з селянами! Не вірять вони нам, а до того й засліплені темнотою, так що й самі своєі користи не зрозуміють, ім завсігди здається, що пан хоче обдурить іх. Жид піддержує між ними недовірє до панів..."

"Що-ж! не можна іх и виноватить за се!.. недовірє — плод историі."

— "Я й не виновачу іх... я кажу тілько про те, як довго ще треба ждать того часу, коли селяне стануть вважать и нас за людей и вірити муть нам більш ніж жидам." —

Така річ Віренка запалила Жука. Не довго думавши, став він побиваться, щоб завести позичкову кассу. Порадився з матерю; мати згодилась з думкою Жука; хоча трохи и покивала головою, одначе не заборонила синові узять тисячу карбованців, щоб заложить кассу.

Раз в неділю після служби Жук завізвав до себе пан-отця и чоловік двайцять розумнійших громадян з Куликівки и став ім викладувати своі уваги про кассу.

"Я дам вам в позичку," говорив Жук, "тисячу карбованців; от-се й буде ґрунт, на котрому збудуємо кассу. Хто пристане до товариства, повинен що місяця вкладувать в кассу по четвертаку, значить: на рік 3 карбованці. Кожен товариш має право позичить у кассі стілько грошей, скілько коштовати ме половина ёго робочого товару. Прміром: у мене три пари волів; коштують вони 200 карбованців, значить в позичку мені з касси можна узять 100 карб. — Срок позички положимо не дальш як на

рік за 6 процентів. Отсю сумму и проценти можно виплачувать и частками, місячно. Половину баришів, котрі зберуться з процентів — будемо повертати на виплату моєі тисячи."

Громадяне мовчки слухали Жука й чухали потилиці.

"Що-ж! як вам здається моя річ?" спитав Жук.

— "Та воно, бачте, паничу! поздоров Боже вас!.. річ ваша гарна, та діло якесь чудне..." одповів оден з громадян.

"Чим же воно чудне?"

— "Та тим, що у нас сего з-роду не було; привикли, бачте, ми позичать коли треба гроші, — хоч у вашого отця, як був живий... нехай над ним земля пером! хоч у вашоі матусі, пошли ій и вам Господи многі літа!..."

"А в жида хиба не позичаєте?" спитав Жук.

— "Трапляється... беремо и в жида."

"И виплачуєте в двоє?" ,

— "Буває! буває и в троє..."

"Ну, бач!.. так хиба вам не краще позичать у своій кассі ніж у жида?"

— "Де то вже не краще?... краще!.. та кажу ж, щось чудне. Як ви порадите, батюшка?" обернувся один козак до пан-отця.

— "Моя рада така, що Семен Иванович хоче вам добра! Тілько от и я не розберу: хто ж заправляти ме у нас кассою?"

"Як хто!" одповів Жук; "и самеж товариство! Приміром: буде у нас 20 товаришів, ну й виберемо з іх чолокік пять, вони й заправляти муть..."

Стали громадяне думать між себе, стали радиться, розсуждать: один звертав увагу на те, що "де держати мемо гроші? хиба в церкві!" другий дивував ся тому, що виходить воно так, "наче чоловік сам у себе позичає"; а в кінець усі запитали пан-отця: чи не буде за се чого од начальства? чи не оштрафують за се? чи не скажуть: як ви сміли заводить свою кассу, коли касса єсть при волости?" Жук заспокоював іх, кажучи, що кассу не инак заведуть, як спитавши начальство, аж самого міністра, и знов став виясняти ім, як повинна завестись касса, як и хто орудовати ме єю, яка буде користь од неі и т. д.

Громадяне вірили, що Жук не хоче обманювати іх, не хоче підвести іх під геца, але все таки якось з сумлінєм слухали ёго, стоячи більш усего на тому, що "коли б за се не було чого від начальства."

"Коли так," сказав Жук, "так зробім ось як: я випишу вам отсе все на бумазі, а ви підіть з нею до посередника, або не в город, до комісcаря, та й попитайте, що вони скажуть."

— "Хиба так!.. отак добре! так краще!" одповіли громадяне.

Днів через три завернули до Жука Сопун и Оскерко. Слово по слову Оскерко спитав Жука:

— "А я чув, що ви добре діло підіймаєте: хочете завести позичкову кассу?"

"Хочу, та не знаю, чи буде вдача."

— "Пильнуйте, щоб була касса для народа — се перший камінь, на котрому можна збудовать розвій народнёі сили..."

"Так!" одповів Жук.

— "Знаєте, ведучи кассу и стоячи раз-у-раз біля народу, можна робить великий вплив на погляд народній, можна звертать уваги громади з касси и на що инче..." говорив Оскерко.

Жук глянув на ёго так, наче пятака дав, и сказав: "я вас не зрозумів."

— "Діло ясне," проводив Оскерко: "можна помаленьку привертать народ до вченя, вияснить ёму причину ёго убожества, здирство яке він терпить, ярмо котре він носить; нагадать ёму про старовину, про волю... одно слово: можна, заслонившись кассою, принести користь."

Жук глянув на Оскерку: Оскерко спустив очи на чоботи... Жук всміхнувся й одповів: "В один віз не приходиться запрягати вола й коня. Коли я стану до касси примішувать и політику, так зроблю те, що вийде, як кажуть, ні Богу свічка, ні чорту кочерга! Народ треба спершу визволити з економічної неволі, з ярма спекулянтів и баришників; треба піднять ёго добробит, а коли у ёго буде що істи й пити, тогді мож поговорить з ним и про щось инче... Але — се далекий ще час!.."

— "Отсе — то й шкодить нам," перебив ёго Оскерко, "що ми не навчились ще й досі робить те сегодні, що можна робить; а завжді одкладуємо на завтра те, що треба робить сегодні!"

Жук розгорівся. "Ні!" сказав він; "нам шкодить не те, а те, що ми привикли разом стрілять на два заяці! разом запрягать коня и вола;... не збудовавши хати ставимо піч... усюди нам треба примішать "щось инче..." Заведемо школу для народа и зараз хлопцям и бухнемо: "нема Бога!" Станемо розповідать про землю, про дощ — и приплетемо сюди и Січ и Гонту... нам, конечно, зараз замажуть рот... Ми тогді й сидимо зложивши руки, виноватимо уряд, плачемось, що нам усе заборонено, що нам нічого не можна робить!.. а діла справжнёго, діла потрібного

народови ми не бачимо!.. Усі ми ділимось на двоє: одні спершу кричать, а потім плачуть; другі мовчать — та видають себе авторитетами, богами з Олімпа: послухаєш іх, просто на речах, наче на органі, а кинься до діла? спитай отих "ґенералів" — що вони роблять? нічогосінько!.. От-що нам шкодить!.. усякий хоче ватажковати, а робить нікому... "Усе пани та пани, а хто-ж на греблю?.."

Оскерко підскочив, и став видавать з себе завзятого червоного ліберала. Сопун підойшов до Жука й тихенько сіпнув ёго за полу...

Минуло ще тижнів зо два. Раз під двором Жучихи задзвонив дзвоник и зупинився візок, з котрого виліз якийсь мужчина и війшов у двір.

— "Хто се такий приіхав?" сказала Жучиха, дивлячись у вікно.

— "Се становий!" одповів Иван й пішов одчинять приізжому двері.

— "Я отеє до вас по ділу," сказав становий Жукові.

"А хибаж у нас трапляється, щоб становий заіхав коли без діла?" пошутковав Жук. "Ну, кажіть-же, яке там у вас діло до мене?''

Становий достав папери, подав Жуку и промовив: "велено з ґуберніі підсогласить панів, чи не пожертвує хто чого на монумент Лєрмонтову... Так отеє я й до вас за сим..."

"Добре," одповів Жук, достав з кишені три карбованці й подав іх становому, говорячи: чим богаті, тим раді.''

Становий сховав гроші й папери и закурив папироску.

— "Скучно тепер на хуторі... Осінь... грязько..." заговорив становий.

"Ми не скучаємо," одповів Жук.

— "Хиба у гості часто іздите?"

"Ні! більш дома! та й ні куди іздить."

— "Де вам нікуди! кругом вас сусіди: он Хмара, Ракович, Коломієць; знов недавно переіхав сюди Віренко, чоловік звісний... та ви-ж його знаєте... ви, здається, були у його?"

"Був!"

— "Ну, от вам! хиба мало сусід... Я отеє зараз од Хмари, чув у його, що ви якусь кассу у Куликах завели?"

"Не якусь, а позичкову, и не завів ще, а думаю завести," одповів трохи з серцем Жук...

— "А Хмара казав, що вже завели."

"Бреше ваш Хмара."

— "Казав, що й громаду ви збирали у себе..."

"Збирав, тілько не громаду, а чоловік кілька..."

"Еге!.. бачте! а він каже: усю громаду, я й думаю, що як же се так, що я про се нічого не чув... знов Хмара бідкується, що сю кассу ви завели на те, щоб поставить супротив його народ, перебить у його робітників..."

Жук не видержав — й подивившись на станового спитав: "Се ви у мене вивідуєте?.. чули, що дзвонять, та не знаєте де! Ви-б просто так и

сказали, що вам яко урядовому аґенту "треба знать усе, що діється у вас у стані", та и розпитали-б мене про кассу, я-б вам и росказав усе, без Хмариних побрехенёк..."

Становий почервонів, став заикатись и божиться, що він и на умі собі не мав розізнавать про кассу, а тілько так спитав, до слова... Жуку стало гидко слухать брехню, він взяв швидче папироску и запалив ii.

— "Паничу! до вас громада з Куликів прийшла," сказав Иван Жуку, війшовши в кабінет.

Жук зирнув в вікно. На дворі стояло чимало народу... Становий став прощаться.

"Ні!" сказав ёму Жук, "од обіду я вас не пущу, особливо тепер. Я дуже радію, що громадяне прийшли при вас: ви послухаєте нашу розмову, знати мете, яку кассу ми заводимо... Ось ходімо до громади."

Становий замислився, одначе не було що казать, мусів послухать Жука. З громади вийшов наперед чоловік літ під 50, з сивими вусами: се був куликівский козак, Павло Замковий.

"Що скажете, люде добрі?" спитав Жук.

— "Усе добре, паничу!" одповіла громада.

"Добре, як добре! говоріть."

— "Були ми з вашою бумагою у посередника, читав він ii."

"Що ж?" питав Жук.

— "Та нічого-ж!" одповів Павло. "Сказав, що кассу можна заводити, що за се нічого не буде... тілько, каже, треба писать в ґубернію."

"А вже ж треба... Я ж вам й тогді се говорив... та ще не в ґубернію, а аж до міністра."

— "Еге ж, еге!... так отсе ми вже усі гуртом до вас: давайте радиться, та кінчать діло."

У Жука од радощів аж серце тёхнуло, аж очи заблищали.

"Давайте! давайте! будемо кінчать," говорив він.

— "Роскажіть же паничу нам ще раз, як воно буде, щоб ми гаразд второпали."

Жук знов виложив свої думки про кассу. Загула знов громада, знов стали править, хто куди! Вже стало вечеріть, як Жук виніс з хати давно заготовлений проєкт устави кассовоі и сказав, що хто пристає до касси — повиннен підписаться.

— "Цур ёму! Ще й підписуваться! чи не можна б не підписувавшись? Та у нас и письменного нема!.. хто за нас підпише?"

— "Я підпишу" озвався становий. "Давайте руки!"

Громадяне подались трохи позад.

"Ну-те ж! давайте руки!" говорив Жук.

— "Давайте братці! хто первий?" сказав Замковий и оглянув громаду.

— "Хто ж первий? ти! ти давай, а ми за тобою."

— "А може нехай хто другий, може ти Степане, даси попереду?"

— "Ні! я не хочу!.. нехай дає Митрохван."

— "Чого Митрохван?.. хиба без мене нікому..."

— "Ну коли не ти, так нехай Тарас дає, де він? де ти Ховань! давай руку!"

— "Еге ж, як раз!" озвався Ховань "давай ти, а я за тобою."

— "Ні! я перший не дам; нехай другі дають! Он Опанас стоіть попереду, нехай він и дає... Давай діду руку... чуєш?"

— "Не оглух ще, чую," одповів Опанас,.. "Вже комусь, та треба давать... Чи мені, так и мені і.. а може поміряємось... Ось слухай, Павло! ке сюди твій ціпок, у тебе довший од мого: давайте, хлопці, міряться; чия буде зверху, тому й давать руку первому."

— "Ну-те, годі дуріть! що се вигадали! коли давать, так усім разом давать."

— "Еге! еге! отак лучше!.. щоб не було ні першого ні останнєго!" загула громада и разом кілька рук простяглось до руки станового.

"Ну! дай же Боже час добрий!" сказав Жук.

— "Дай Боже!" одповіла громада; "тепер би, паничу, треба могорича."

"За що?" спитав Жук.

— "За отсю кассу."

"От — тобі й на! ще й касси нема, а він вже й могорича пить..."

— "Вже як хочте паничу! а треба по чарці! ми з роду не виходили з вашоі господи без чарки." Винесли сулію и випили по чарці.

VIII.

Жук землі не чув під собою, радіючи своій вдачі! В голові ёго виріс вже цілий плян тієі користи, яку зробить громаді позичкова касса, и які тілько мріі не навертались у ёго в думках! Жид втікав з Куликів, не маючи більш ніякого пожитку! Куличане на бариші з касси купують гуртом сіль, дёготь, товар шевский! за місто карбованця за пуд соли платять коповика!.. трохи-по-троху касса розробляється, Куличане поправляються, заводять школу; одно слово: в голові Жука виросла на місті розъєдинених Куличан невелико-численна, але міцна и зажиточна ассоцияция!..

Своіми радощами Жук поділився и з ненею и з сестрами и побіг з благовістом до Віренка.

— "Добрий почин," говорив Віренко, "половина діла... дай Боже, щоб не задержали тілько, а швидче затвердили вашу кассу! тогді за вашим проводом, дивлячись на Куличан, може й наші Куцівці підіймуться!.. У вас кращий ґрунт: раз що козаки — народ менш загнаний, а друге й головнійше те, що вас Куличане знають з діда, з батька; я-ж для Куцівців новий чоловік, не диво, що вони мені не вірять."

"Коли-б тілько пішла добре касса, зараз приймусь за школу," говорив Жук.

— "Школа школою, іі можна завести й тепер, стоіть тілько узяться добре; а от єсть важнійше діло..." одмовив Віренко.

"Яке?" сполохнувся Жук.

— "Чи не звертали ви часом уваги на наше земство? чи не примітили, у яких воно руках? хто у нас гласними? хто в управі?.. А от-от нові вибори, треба обновить земство... треба іхать вам на вибори."

"А ви поідете?"

— "Як же! поіду! хоч мене тут й не знають, але поіду... Підсогласив вже й двох сусідів — може знаєте Булгаренка й Иваненка: обидва молоді люде, чесні й освічені."

"Поіду и я."

— "Ідьте! усякий чоловік, котрий бажає добра народови и має право голоса, повинен пробиваться в земство. — Конечно на перший раз мала надія на те, щоб нам удалось вигнать з земства отих злодіів и бюрократів, що там позасідали, але будемо бороться, добре й одного свого чоловіка введемо... От, на приклад — ???... як ви про се думаєте?"

"Зовсім згоджуюсь з вами... Я рад би душею йти гласним, та певно не виберуть."

— "Треба пробовать! Годі нам тілько пісні співать та одним Шевченком пробавляться; час взяться и за діло — час вступить на реальний ґрунт!"

"Так се-б то виходить и пісню и поезию по боку... годі! не треба... долой Шевченко!.. finita поезия!" закидав Жук, жевріючи.

— "Ні, не finita! без пісні, без поезиі, без искуства жить не можна; але однією піснею, однією поезиєю нічого не вдієш! Пісня заохочує людей до роботи, пісня и поезия підіймають духа, енерґію, патріотизм, підіймають духовне житє. Пісня, поезия, як и музика, мали великий

вплив й велику заслугу в історії народного розвою... Але можна співать, можна грать, та не завжді; треба спершу діло робить, думать про хліб, а наівшись вже й про пісню... Самі ви добре знаєте, що чоловік голодний и холодний не співати ме."

"Правда ваша, але-ж и сухий реалізм — мусить довести чоловіка тілько до еґоізму."

— "Може й так, та на щож брать край! хиба реалізм не може зжитись разом з поезиєю? хиба він шкодить ій? реалізм — оден реалізм без поезиі — зсушить чоловіка, и нема такого завзятого реаліста або матеріяліста в світі, котрий би ніколи не вдарився до поезиі! нехай він як хоче становиться на диби супротив поезиі, супротив искуства, але колись таки и в ёму пробється, прорветься така хвилина, в котру він забуде "матерію" и з любовю послухає и пісню и музику и подивиться на Рафаелёву Мадону... Поезия повинна доливать реалізм, так як дух доливає матерію!''

Жук замислився, а Віренко бігав по хаті мов молодий паробок: очи ёго світились, лице почервоніло, видно було, що в ёму прокинувся той жар молодости, котрий водив ёго на мочари для прохолоди; та ба — не прохолодив! искра того жару тліла; тілько не завжді вже горіла поломям молодости.

— "Гляньмо хоч на Анґлію," заговорив знов Віренко. "Чи вже-ж в Анґліі або в Північних Державах Америки люде менше нашого прихильні до реальних боків житя? чи менше нашого там громада кохається в економічних питанях? а чи занехали-ж там пісню, поезию, музику й загалом искуство?! Я мовчу вже про те, що Анґлія — народ глибоко матеріяльний, не оддасть свого Шекспіра, свого Байрона ні за яке королівство; але зверну тілько нашу увагу на те, що в Анґліі все віддають повагу не тілько таким великим поетам, як Байрон, а навіть и далеко-далеко меншим!.. Так-то, Семене Йвановичу! моя думка така, що тілько духовні сліпці, котрі бажають и силкуються видавати себе за передовиків, проповідують хрестові походи против поезиі и

благовістять, що поезия — брехня, що вона затуманює, що наша интеліґентна громада одвертається од поезиі через те, що поезия іі не вдоволяє, бо ми, бачте, доросли вже до того, що нас интересують инчі серьёзні справи й питаня!... Еге!.. Така проповідь мусить виходити з уст або людей темних, мало освічених, або від людей, котрим забажалось блиснуть "новим" слівцем!.. Одначе: дарма!.. перемелеться, мука буде!.. й такі речи супротив поезиі мають и деяку користь!.. поезиі вони не вбють, а поможуть вияснити ту истину: що поезия и искуство не шкодять реалізмови в загалі, а особливо в розвою економічного добробиту; тілько, як я й сказав вже вам, треба спершу діло робить, хліб пахать, працювать, а за працею, або по праці — и пісню співать и впиваться поезиею, музикою, искуством..."

"Все таки виходить," промовив Жук, "що на перше місце виступає реальне житє?"

— "Инак и не можна! инак и не повинно бути; а як тілько стане на впаки, то й буде те, що ми співати мемо, а під пісню интеліґенциі народ наш будуть убожіть, обдирать и одбирать и жиди и "пани" и бюрократи! бо нікому буде заступиться за ёго, оборонить ёго: нам не буде часу, ми вдамося в пісню!..."

"Погано й без пісні... в пісні душа одпочиває!" сказав Жук.

— "Запевно так! — але спочивать добре втомившись; а коли чоловік спочиває од байбацтва, од ліни, од жиру, так він доспочивається до того, що й на віки засне духовно!... Так, так Семен Иванович! — годі помагать народові "піснею"; будемо запомогать ёму ділом!.. для сёго й повинні ми прибираться в усі ті кутки, де тілько можна реалізовати нашу любов до народа, нашу охоту й бажанє запомогти ёму."

"Против сего я нічого й не кажу... моі думки ві всім згоджуються з вашими."

— "Коли так, то й силкуйтесь пролізти у гласних!"

"А ви?"

— "Коли виберуть — и я не одмовлю. Тілько на се й сподіваться не можно... ви догадаєтесь, через що..."

Дождались виборів.

Виборча саля у повітовім місті трохи що вмістила у себе усіх виборців: тіснота й духота були страшенні. За столом предсідателя сидів високий сивоволосий товстий пан Дмитро Павлович Балабан. Прочитавши имена виборців и вибравши чоловік пять гласних стали оддихать. Балабан, узрівши Хмару, підойшов до ёго, взяв під руку й став ходить з ним по салі, котра на час оддиху троха попросторнійшала; бо половина виборців повернула у другу хату "заморить червяка". Пройшовши кілька раз повз Жука, Хмара підвів до ёго Балабана й промовив:

— "Семен Иванович! наш предсідатель бажає зазнаёмиться з вами."

Жук встав, вклонився й простяг руку до товстоі й пухкоі руки Балабана.

— "Давно вже чую про вас," сказав Балабан Жуку, "давно бажаю зазнаёмиться з вами, та жалко, що ви й досі не завернули до мене, старого."

"Вибачте мені! я недавно осівся в своім хуторі, та й часу ще вільного не було... то се, то те."

— "Знаю, знаю," перебив ёго Балабан, "ви чоловік невсипущий; чи давно живете в хуторі, а вже й кассу завели... що значить молода енерґія!"

Жуку не сподобалась річ Балабана; він зрозумів, куди стриже Балабан, й промовив:

"Не завів ще, а коли заздрісні люде не перешкодять, так заведу."

— "А! и ви тут!" озвався Балабан до Булгаренка, котрий сидів поруч з Жуком.

— "Тут!" одповів Булгаренко; "не приходиться одставать од людей: куди люде, туди й ми."

— "Що ж! може в гласні?" спитав Балабан.

— "Коли виберуть, не одмовлю."

— "От за се спаси-Біг!" дяковав поважним голосом Балабан и повернувшись до Жука, спитав: "А ви будете баллотоватись?"

"Буду! запевне візьму чорних, але буду..."

— "О ні! чого чорних! нам треба молодих, енерґічних людей! ми вже підтоптались! нам пора спочить, нехай ище молодіж потрудиться," говорив тоном проповіди Балабан.

Почали знов вибирать. Дойшла черга до Булгаренка... посчитали шарі — "вийшов!" гукнув Балабан... Віренко, Жук й Иваненко стисли руку Булгаренку, Хмара й собі поздоровив ёго.

— "Вибирається в гласні — Віренко," гукнув Балабан. Кинули шарі, посчитали: "не вийшов!" — почувся голос Балабана. — "И зате спаси-Біг!" промовив Віренко; "тепер я знаю, що за мене єсть хоть 12 голосів, колись буде більш."

Жуку випало ще менше голосів, ніж Віренку. — "Се, панове," озвався Балабан, "мусить бути помилка! треба в-друге кинуть шарі." Кинули в-друге — ще гірше! в перший раз за Жука було 8 голосів, а в-друге тілько 5...

Стали вибирать Хмару: "вийшов!" гукнув Балабан. За Хмару було більш ніж 2/3 виборчих голосів.

"Погано діло йде!" шепнув Жук Віренкови.

— "Не гарно, але трівайте, що дальше буде," одповів Віренко.

Вибрали ще одного Жукового сусіда — козака з Куликів и священника з Жуківки.

"Хоч за се спаси-Біг!" промовив Жук,

Стали вибирать управу. Предсідателем вибрали Балабана, а в члени одного волосного писаря та нашого знаёмого Хмару.

Жук не всидів на місци; схопився, плюнув й голосно промовив, наче-б то до Віренка; "Теребите путь и мостіть мости!.. спершу крали, а тепер грабовати муть... Погибне мабуть моя касса!"

— "На двоє баба ворожила," одповів Віренко. "На завсе ж стояти муть хмари, колись розійдуться... и в наше віконце загляне сонце..."

IX.

Натура Семена Жука була не з тих мізерних натур, котрі, взносячись духом дуже високо від удачі, ще низше падають від першоі неудачі. Такі натури один мій знаёмий зове голодухими. Сі натури не звертають уваги на те, що доля однаково строга и до молодого й до старого, однаково

стягує кожного, мов супонить; однаково важкою й грубою рукою веде по дорозі житя и молодця и діда; тілько що ми самі неоднаково примічаємо ту одинакову строгість людскоі долі. Замолоду, коли чоловіка интересує трохи що не всяка нікчемниця, коли чоловік, шукаючи истини й добра, щиро обманює сам себе, тогді молода енерґія проганяє од нас деякий мрачний погляд и ми не силкуємось придивляться и зрозуміть одинаковість долиноі строгости и мізкуємо, що доля одного гнітить, давить, душить; другого цілує, милує й гладить по голові. Через те пропадає у нас и енерґія и сміливість бороться з долею: бороться до остатку, як бореться з вітром могучий дуб, покіль або вітер не стомиться й затихне, або виверне з корінєм дуба...

Жука не образило навіть те, що він не попав в гласниі: ёго брала досада тілько на те, що в управу вибрали Хмару.

"Будемо ждать ще три роки," сказав Жук и знов вдався до свого звичайного житя. А житє у ёго йшло рівно. Цілий день він вештався по хазяйству, до всёго придивлявся. Довгими осінними и зимовими вечерами він читав або розмовляв з сестрами, особливо любив він вести розмову з Сонею. Прочитає Семен, або Соня яку-будь нову книжку (а в книжках недостачі у іх не було) —— и йдє один до другого, щоб швидчє поділиться вичитаною новиною, порадиться, разом посудить, помислить, поспорить. День за день Соня становилась більш и більш потрібною для розмови, для поради Семену, и сама Соня так привикла до бесід з Семеном, що того дня, у який гості або що инче перебивали ій бесіду з Семеном, вона чувствовала, що наче не допила або не доіла, наче чогось ій не стає такого, без чого вона невдовольнена.

Воєнні гості ходили до Жучихи спершу дуже часто, трохи не що дня. Соні и Семенови се так не вподобалось, що вони просили матір приймать гостей раз тілько в тиждень, в неділю.

— "Се якось не яково буде," говорила стара. "Як же таки так: прийдуть люде, а ми іх не приймемо, —скажемо: "тепер не до вас, приходіть в неділю!" Не можна, діти, так! люде сміяти муться з нас."

Соня и Семен стали спершу уговорювать матір, що тут не буде ні якоі обиди ні для кого, що так водиться всюди у тих, котрі не люблять дзвонить язиками та пересипать з пустого в порожне; далі бачучи, що Жучиха не пристає на іх річ, перестали вговорювать и стали на тому, що вони не будуть завжді виходити до воєнних гостей, а сидіти муть собі у осібній хаті. Але й се старій не сподобалось, и хоч вона й не суперечила дітям, одначе покрутила головою.

Частійше всіх заходив до Жучихи Оскерко и все лестився до Соні. Соня в душі не поважала и не долюбляла Оскерка, одначеж все показувала вид, що приязно витає ёго, и віжливо, хоча и холодно, розмовляла з ним. Оскерко не запримічав, або може и не хотів запримічати Соніноі холодности и більш и більш лестився до неі. Семенови з першого ж дня не сподобався Оскерко, як чим довш, тим більш він не долюблював сёго — як він говорив — "ґутаперчевого Литвина."

Одноі неділі зібрались у Жучихи усі воєнні и Віренко з дружиною. Соня сіла грать на рояли якусь сонату Бетговена, а Оскерко присівся до неі перевертать ноти. Игра виходила якась мягка, задушевна; звуки так якось попадали в саме серце й збирались там, щоб потім вибухнуть цілою течією чувства. Семен спершу стояв и слухав музику, потім сів собі в куточку, пооддаль усіх, підперся рукою, встромив очи на Соню и так замислився, наче втопився в хвилях тих високих звуків, котрі вилітали з-під пучок Соні. Соната кінчалась бурним, гучним fortissime. В останній раз пучки вдарили по клавішам, Семен скочив з свого місця, підбіг до Соні, обняв іі за шию и, поціловавши кріпко в чоло, промовив: "З душі тобі дякую."

Оскерко й собі протяг руку до Соніноі руки в ознаку своєі подяки. Семенови здалось, що Оскерко стиснув руку Соні. Він глянув на Оскерка и знов мов кров ударила ёму в голову: він швидче пішов у другу хату. Не то ненависть, не то ревність почувствовав Жук в серци и увесь останній час вечера ходив якийсь сумний и дивився на Оскерка, наче на свого ворога.

"Що тобі за охота," говорив другого дня Жук Соні, "слухать залицянє отого ґутаперчевого Литвина.''

Соня з дивовижою глянула на Семена.

"Мене вчора велика досада взяла," говорив Жук далі, "як ти не заборонила ёму стиснуть твою руку... я бачив."

Соня всміхнулась и сказала: "чи не мислиш ти, що я люблю Оскерку?"

"Сёго я не знаю!.. може й любиш... хто вас розбере..."

— "Сеню! Сеню!" одповіла Соня таким голосом, в котрому чутно було и жаль и докір. "Не сором тобі так думать! чи вже ж би я тобі не сказала, коли-б справді кохала Оскерку!"

Семен встромив в Соню свої чорні очи и так пронизував ії своім поглядом, так пильно дивився на неі, наче судя дивиться да провинника, котрий не тілько не признається, а одно твердить: "знать — нічого не знаю."

— "Я мислила, Сеню, що ти лучше мене знаєш... Чи вже ж може тобі не прийшло на думку, що таких, як Оскерко, я не можу любити?!.. Ні!.. не полюблю я чоловіка, котрий стоіть низше мене, на котрого мені треба дивиться з гори..."

Жук наче трохи заспокоівся, хоча ёму й самому чудно стало, як навернулось до ёго питане: "й яке мені діло — кого вона любить?" Одначе не на довго він заспокоівся. Трохи-по-троху очевиднійш становилась з ним якась переміна: став він сам замикаться в хаті ніби для того, щоб ніхто не перебивав ёму читать хемію — а перше сёго не було!... Сяде він біля столу, розкриє книжку, підопреться обома руками, вліпить очи в книжку, хоче читать, але очи не бачать книжки: думки

якісь чудні лізуть в голову. Сидить він так собі довгенко, закриє книжку, встане, вийде в салю и мовчки ходить... довго ходить...

Серце матери єсть первий віщун: воно зараз почує, коли в дитини що-небудь незвичайне скоілось. Жучиха зараз запримітила, що ії син "чогось скучає".

— "Що се ти, сину, не поідеш до Віренка?" говорила Жучиха Семенови.

"Не хочеться, матусю... нехай... завтра поіду!.."

— "Поідь синку; а то засидівся дома... Тобі, мабуть, скучно... якийсь ти не веселий..."

"Ні, матусю! то вам так здається, а мені весело, як и за-всігди."

Жучиха тихенько повела головою; а Семен попросив Соню заграть ту Бетговенову сонату, котру вона грала того вечора, як Оскерко перевертав ій ноти. Соня не одмовила й заграла. Жук знов так як и тогді дивився на Соню й так як й тогді поціловав ії в подяку...

И на сей раз Жук, цілуючи Соню, почувствовав, що кров підходить в голову! в висках у ёго застукало, наче молотком, а в серци почулось ёму чувство — не злоби й ревности, як в перший раз, але якесь мягке, тихе, ніжне, спокійне чувство...

Минали дні. Жук становився все смутнійш и все більш и більш слідив за Сонею. Прийде Оскерко — Семен з Соні и очей не спустить, так и ходить слідом за нею, насторочить, мов заяць, уши, силкуючись піймать кожне слово и Оскерка и Соні. Розійдуться — Семена візьме сором від того, що він слідить за сестрою.

"Та що ж отсе діється зо мною! Господи! сам себе не розберу... чи не зсунувся я з глузду!.. Чого отсе я за нею сліджу... яке мені діло!... аж я своім висліджуванєм заподіваю и собі и ій велику наругу..." думав Жук.

Трудний час наступив для Семена: кожен раз, як приходив Оскерко, Жука кидало в пропасницю... Нема Оскерка — Жук вірить, що Соня ёму правду сказала, що вона не любить Оскерка, й не може ёго любити... Появиться Оскерко, заговорить з Сонею — для всіх очевидно, що Соня витає ёго тілько віжливо, як и кожного гостя, одному Семенови здається щось инче.. Залізе зараз до ёго в душу сумлінє и мов якийсь голос невидимий шепче ёму, що Соня не сказала ёму правди, що Соня кохає Оскерку...

Соня не могла не запримітити, що брат слідить за нею, що він ніколи не покидає ii на самоті з Оскеркою. И не досада брала ii на Семена, але ій становилось якось приятно: хоча вона й не могла зрозуміть, чого для неі приятно висліжуванє Семена.

Наступив великий піст; на дворі запахло весною, сніг починав розтавать. На первім тижни, по заведеному звичаю, Жучиха з усією семєю говіла. Вернувшись у вечері од сповіди, Жучиха лягла раньше від звичайного спать; Семен сидів з сестрами. Розмова йшла про Джура, бо не за довго до того прийшов від ёго лист. Рися впала в смуток и пішла до себе в кімнату, Соня и Семен остались у двох и вели розмову: чи буде Рися щаслива за Джуром... Зозуля на годиннику прокуковала десять раз. Соня встала, щоб ити спать.

"Трівай ще трохи Соню! посидь!.. Мені щось дуже скучно на душі," сказав Семен.

Соня сіла й одповіла: "ну, добре, посижу, тілько з умовою: щоб ти сказав мені по правді те, про що я спитаю..."

"А хиба я коли брехав тобі?" спитав ii Жук.

— "Ні, сёго не було... та так... якось... знаєш..."

"Ну, кажи: — що?"

Соня підійшла близше до Семена, стала перед ним, положила свої руки до ёго на плечи и сказала:

— "Ну, гледи ж Сеню! говори правду; кажи: від чого ти такий скучний?"

"Хто?.. я?.. я, здається... та з чого се ти взяла?.."

— "От — бач! бач!.. вже й починаєш викручуваться... й не хочеш прямо сказать!.. от — се вже не гарно."

Семен замислився; він не ждав, щоб Соня дала ёму таке питанє, и не знав, що ій одповідать.. Брехать не хотілось, а правдивоі причини свого сумованя він и сам мабуть собі не вияснив.

— "Так що ж?" допитувалась Соня, "скажеш, чи ні?"

"Що ж казать тобі?.. я й сам не знаю, що зо мною... здається, я й не скучаю... а так щось... таке иногді найде на мене, що й не второпаю, що діється зо мною... часом приходить думка, чи здоровий у мене мозок..."

— "Я вірю тобі... може ти й не знаєш причини; бо може чи й шукав іі. Хочеш, я тобі поможу: давай шукать разом причину твого смутку..."

Жук всміхнувся и сказав: "Гм!.. давай, коли не хочеш ще спать."

— "Тебе ніхто нічим не образив?" спитала Соня.

"Ні, ніхто."

— "А Оскерко?... За що ти на ёго сердишся, за що ненавидиш ёго?" и Соня скинула на Семена довгий допитливий погляд.

Семен почервонів, у висках у ёго застукали жили... Одначе він посилкувався усміхнуться и одповів:

"Оскерко!.. що ти!.. чим би він образив мене?"

— "За що ж ти ёго ненавидиш?"

"За те, що він тебе кохає..." одповів Жук и обвів своіми руками кругом Соніної шиі.

Соню кинуло в жар... вона почувствовала, що руки Семена горячі наче огонь: нагнулась до ёго чола, приложила губи — од чола несло жаром... Обоє мовчали...

— "Пора спать!" проговорила швидким нерівним голосом Соня, поціловала ще раз Семена и не пішла, а побігла в свою кімнату.

Рися вже спала. Соня не роздягалась, а впала на коліна перед образом Пречистоі и горяче молилась! губи іі не розкривались, видно було, що вона молилась без слов... Матове лице іі, освічене матово-блідим світом лампадки, здавалось на той час чимсь не земним; дивлячись з боку, можно було сказать, що то сама правда, сама чистота и невинність моляться перед образом Пречистоі!... О, гарна, дуже гарна була в ту хвилину Соня! здавалось, що округ неі стоіть якийсь ореол божественности, котрий боронить, щоб ніхто смертний не підійшов до Соні, не перебив іі високоі чистоі и святоі молитви... бо й справді в той час уся Соня ввійшла в молитву, в оглянанє Бога... вона уся тогді була молитва!...

Довго так стояла Соня, потім тихенько підвелась, глянула округ себе, ще раз звела очи на образ и в пів голоса промовила: "Господи! одверни ёго від мене, а мене від ёго!"

X.

З того часу Соня стала держать себе по троху геть од Семена, силкуючись так, щоб він того не запримітив. Як тілько вони зоставались сам-на-сам, Соня завжді виходила з свого звичайно спокійного стану; то холод то жар перебігали по ії жилам; вона якось мучилась; бесіда не йшла и залучивши першу хвилину, Соня спішно виходила з тієї кімнати, де сидів Жук, и не верталась вже туди, покіль не приходила мати, сестра або ґувернантка.

Семен одначе спостеріг Соніні заміри и хоч не силковався не зоставаться сам-на-сам з Сонею, одначе, коли вона виходила, ніколи не застановляв, не заперечував ії йти... А тим часом Жучиха запримітила, що з сином ії день-за-день щось не добре діється, що він все більш и більш нудиться и ніщо ёго не розважає. Приіде Віренко — и з ним Семен не той, що був колись; бесіду веде він не так вже жваво, а якось вяло, з неохотою... Стане Жучиха радить синови, щоб він поіхав куди небудь, розважився: Семен махне рукою и скаже: "не хочу! чого я поіду?!.. мені дома добре, не скучно... З чого ви, матусю, берете, що я скучаю, нуджусь?.. мені весело..."

— "Не гніви, синку, Бога, не обманюй матери!.. я й бачу и серце моє чує, що щось у тебе не гаразд — та не розберу, що й від чого... Сказать би: закохався ти, — так, здається, ні в кого... А може — хто тебе знає! — хиба мало людей... так щож, коли кохаєш, нічого таіться... Бог помоч... одружись..."

А Жук на таку річ ціловав материні руки, та заспокоював ії, що з ним нема ніякоі переміни. Жучиха слухала, з недовірєм хитала головою и

думала, як-би вивідать правду; и з пан-отцем радилась и акафисти правила и Богови молилась — все не помагало!..

Наступила весна ві всій своій красі: ліс и земля убрались в нову свіжо-зелену одежу; вишні и яблоні вкрились білим цвітом: загули бжоли, защебетали жайворонки, посипались трелі соловіів, усе ожило, усе повеселіло!.. Тілько на Семена буцім ніякого впливу не зробила весна!.. По прежнёму ходив він замислений и смутний. До хозяйства брався якось не жваво: прийде до ёго Павло Миронович, стане Семен балакати з ним про сійбу, про садженє тютюну, слухає, дає поради, загадує те и те зробить: — але усе те Жук сповняв наче по приказу, наче длятого тілько, щоб хоч з формального боку показать матери, що він не нудиться, що він щиро береться за хазяйнуванє!.. Одно слово: все те робив Жук для виду тілько, в душі ёго залягла якась апатия до усего... Навіть шутки Рисі, котрі він було сам визиває, тепер стали сердить ёго...

Стояв раз славний весняний вечер: небо було чисте, зоряве; блідолиций місяць визирав з-за густих лип; соловіі тріщали... Жучиха звеліла приготовить чай в саду під липою... уся Жучишина семя сиділа округ столу; самовар шумів и тілько він та соловіі зворушували ту нерухому тишу, яка стояла того часу в повітрі!.. Усі мовчали, кожен думав про щось своє. Жук сидів против Соні и дивився на неі... Допивши свій чай, він підвів очи в гору и сказав:

"Соню! що, як би я вмер?..."

— "Що-що?" перебила ёго Жучиха. — Що се ти кажеш, Сеню?! Господь з тобою! що се ти..."

Семен спохватився: "та се я так, матусю, шуткую..."

— "Славні шутки! цур ім!.. в такий час житє саме лізе в душу, а ти нагадуєш про смерть."

"Треба-ж колись и вмирать... Так чуєш, Соню! було-б тобі жаль мене, коли-б я вмер?"

— "Що за думки у тебе!" одповіла Соня. "Не-відь що вигадав!"

"Не хочеш правди сказать!"

— "Та ну, годі Сеню!.. наче тобі більш ні про що говорить..." знов перебила ёго мати.

"Та ви не гнівайтесь, матусю!.. так щось забажалось говорить про смерть... Мені здається иногді, що я скоро повинен вмерти... На що не гляну, усе мені верзеться, що усе и усі прощаються зо мною..."

Жучиха скочила з місця, перехрестила сина, поціловала ёго и приложила руку до ёго голови. Голова була холодна...

"Ви вже зараз, матусю; й до голови!.. думаєте, що я не здужаю... Я зовсім здоров! Ходім лучше в хату... Нехай Соня заграє мені Бетговенову сонату."

-— "Ні! не грати му сегодні," одповіла Соня.

"Чому?" спитав Жук.

— "Так!.. не хочу..." Голос іі тремтів, на очах блиснули слёзи.

— "Що се з вами, діти?" запитала Жучиха. "Один ні з сёго ні з того збирається вмирать, а друга— плаче, хто іі зна' чого." И на лиці Жучихи показалась печаль... Вона стала пильно дивиться на Соню и на сина. Соня сиділа якось зажурена... очи іі часто зупинялись на Семені... Семен сидів нагнувшись и дивлячись на стіл... Жучиха взяла Соню за руку и не переставала дивиться на неі: Соня дихала якось трудно, и тихенько

прикусувала спідню губу, щоб не дать волі слёзам, котрі так и рвались з очей...

"Чи може-ж се статься?!.." мелькнуло в голові Жучихи. "Чи вже-ж таки? — ні! не повинно бути!.. Чи вже вони закохались? Чи вже-ж вони знають, що вона ёму не сестра?" Жучиха тихенько випустила Соніну руку, встала и пішла в дім...

— "Так!.. так!.." думала вона, сидячи на самоті у своій хаті; "тепер мені ясно, чого він нудиться, чого він сумує... Так!.. він любить Соню... и вона ёго любить... Та від кого-ж вони дізнались, що вони не рідні між себе?.. Хиба Иван як чи не пронюхав? та де!.. від кого він би се взнав?! Одначе чи сяк, чи так... на все воля божа!.. Щож, коли вони закохались, Бог ім на поміч! нехай одружаться!.."

И рішила Жучиха не довго одкладувать, а на другий-ж день прямо переговорить з сином.

— "А знаєш що, Сеню!" сказала вона ёму, позвавши до себе у хату. — "Хоч ти й не говориш мені правди, не признаєшся, але я сама добре бачу, що ти нудишся и сумуєш, и знаю від чого."

Жук з дивовижею глянув на матір.

— "Знаю, знаю! усе знаю!.." вела вона дальш. "И знаю, чим можна вигоіть тебе... тобі треба одружиться... ти закоханий... А що, чи вгадала?.."

"Ні, мамо! не вгадали, я не закоханий."

— "Ще й не признаєшся!.. годі таіться!.. Одружись, синку."

"Ні з ким, мамо!.. моя невіста ще на припечку кашу ість," став шутковать Жук.

— "Ти не шуткуй, синку!.. я тобі не шуткома говорю, одружись!"

"Та що се ви, мамо! З ким же одружиться?.. кого брать?"

-"Бери ту, котру любиш."

"Значить: ні кого й брать, бо я ні кого не люблю."

— "Чи справді?.. не брешеш ти?" В голосі Жучихи Семен почув и докір и жаль и ніжну любов матери.

— "Хочеш, я скажу, кого ти любиш?" питала мати.

"Кажіть, коли знаєте..."

— "Ну, слухай — Соню..."

Жук затрусився и похилився на бік; мати піддержала ёго... він упав до неі на груди и заридав наче дитина...

"Мамо! матусю!.. я не винен в тім... я знаю, що... я таів свою любов... таів навіть від самого себе... що-ж мені діяти, коли у мене не стало сили, чи може я не зъумів задушить се чувство... вирвать з коренем з свого серця любов до — сестри... Матусю! не гнівайтесь на мене."

— "Годі, годі синку! перестань, заспокойся! хтож тебе виноватить?.. ти ні в чім не винен... ну, полюбив, полюбив... щож — на все воля божа!.. Заспокойся! серце не камінь... ёму не вкажеш... сама знаю се добре..."

А Жук ридав и ридав...

— "Та спокойся бо, Сеню! серце моє!.. заспокойся!.. Господь з тобою! чого плакать, ти-ж нічого такого не заподіяв."

"Нічого?!" одповів хлипаючи син; "ще нічого!.. Матусю! я закохався — в сестру..." и він не переставав ридать гістерично...

— "Ні, Сеню! ти — та заспокойся, та послухай, що я тобі скажу... Ну, закохався... щож! Соня — Соня тобі не сестра!.."

Жука мов хто обухом вчистив по голові!.. він — наче занімів, наче скаменів... ёму здалось, що він збожевольнів, що навіть слух ёго обманює, що у ёго галюцинация.

"Що ви сказали, мамо!"

— "А те-ж, що Соня..."

"Ну-те?.."

— "Не сестра тобі!.."

"Не сестра!!" скрикнув Жук. "Так вона не сестра!.. що се ви, мамо!.. се ви знущаєтесь з мене, чи що?"

— "Нехай мене Бог боронить, щоб я з свого сина знущалась... Ось слухай! заспокойся!.. я тобі все роскажу. Окреме мене ніхто сего не знає, що вона не сестра тобі, не дочка мені!.. хто ії родителі — один Бог знає... ії підкинено до нас." И Жучиха розповіла синови усю подробицю.

Семен слухав ії, впиваючись в кожне ії слово; те, що він почув від нені, так здивовало ёго, що він сам собі не вірив; боявся, чи справді він слухає своіми ушами, чи справді він слухає свою рідну неню!.. Слухаючи розповідь матери про Соню, він инколи хватав себе за голову, за уши; наче хотів завіриться, чи єсть у ёго голова, чи єсть у ёго уши, чи не позакладало іх, чи добре, чи правдиво він чує ними!...

Не то що трудно, а навіть просто не можна не то-б вірно, а хоч подібно описать той внутрішній, душевний стан, котрий охватив Жука. Завірившись, що перед ним не манія, а рідна неня, що він слухав ії правдиві речи, Жук наче переродився. Він почувствовав, що до ёго вернулась прежня веселість, прежня жвавість, він став зовсім не той, яким був за годину до того. Здається мені, що стан ёго духа походив на той стан, в якому буває чоловік засуджений на смерть, чоловік, котрий спускав вже свою голову під катову сокиру и котрого потім одпустили и ослобонили!.. Він так вже попращався з житєм, з людьми, що, визволившись з катових рук, мав справжнє право сказать, що він знов народився, став жить в-друге, встав з гроба!.. Так подібно и з Жуком було! він вже на віки прощався з Сонею: крівність, имя сестри — стояло перед ним такою безоднею, через котру ні в вік, ніяким побитом не можна, здавалось Жукови, перейти, щоб стать з Сонею у парі... сестра — на віки розділяла ёго од подружя!.. Жук вже на віки, хоронив свою любов, на віки осудив себе любить без жодноі надіі любить и мовчать, любить и нудиться, любить и мучиться — мучиться пекельними муками, страждать — страшним стражданєм!.. Аж ось — одно слово ёго матери: "вона не сестра!" воскресило, оживило ёго!.. недавні муки, нудьга, безнадійність, стражданє — усе отсе наче рукою зняло, наче нічого сего не бувало... И перед ним виросла в одну хвилю: люба коханка — замісто сестри. Розпука вилилась з душі и душа налилась до краю світлою надією! Серце гризли не нудьга, не муки, а нектар блаженства и любови — наповав ёго!.. Хиба-ж після сего Жуку не можна було сказать, що він воскрес, що він став жить в-друте?!

И Жук прожогом кинувся до Соні, до своєі милоі Соні, щоб проблаговістить ій своє нове народженє. Не знайшовши Соні в домі, Жук побіг в сад, гукаючи: "Соню! Соню!.. де ти?"

Соня сиділа під тією-ж липою, де вчора Жук говорив, пючи чай, про смерть. Жук підбіг до неі, вхопив за обідві руки и голосом повним хвилёваня спитав:

"Соню!. люба Соню!. скажи: чи ти хочеш мого щастя? чи хочеш, щоб я був на віки щасливим?"

Соня здивувалась!.. вона не розуміла, що діється з Семеном: він показався ій якимсь чудним, зовсім не тим, яким вона бачила ёго годину чи дві до того.

— "Що з тобою, Сеню?"

"Нічого!.. нічого!.. ти говори мені швидче: чи хочеш, чи бажаєш — мого щастя?"

— "Хиба у тебе єсть про се сумлінє? хиба ти сам сего не знаєш..."

"Не знаю!.. не знаю!.. моє щастє залежить од тебе... од однієї тебе..."

— "Він не здужає," подумала про себе Соня. "Господи! треба-б ёго повезти в Київ" — и пильно дивилась на ёго.

"Сеню! ти, здається мені... не зовсім безпечний..."

"Думаєш: я не здужаю... що?.. ні! ні! я здоров, здоров так, як давно вже не бував... та ну бо, Соню! голубко! говори швидче: чи бажаєш мого щастя... чи хочеш стать на віки моєю... моєю дружиною?.."

Соня одступила назад, визволила своі руки з рук Жука и мимо волі осінила ёго хрестом, говорячи: "Сеню! що се ти верзеш? подумай!.. та ти справді не здужаєш... ходім в дім, та ляж, спочинь... Що се ти — ти, наче, не при собі!..."

"При собі!.. зовсім при собі!.. не дивуйся, Соню, моій речи, не хрести мене, не думай, що я з глузду з сунувся, що в мене в голові туман... я

здоров! не жахайся моєі речи... я справді питаю тебе: чи хочеш стать у парі зо мною?.."

— "Сестрі з братом?.. ти..."

"Цить, цить!.. ти мені не сестра, я тобі не брат..."

У Соні ринули слёзи: остання річ Семена завірила іі, що він отуманів, збожевольнів, ій стало ёго жаль...

"Чого ти плачеш, Соню?" допитувався Жук. — "Ти не віриш мені? думаєш, що я брешу, що верзу нісенітницю?.. Ну, ходім до матусі!.. ходім, нехай вона тебе завірить, нехай вона тобі скаже, що ти мені не сестра." И взявши Соню за руки, Жук бігом повів іі в дім. Соня не суперечила: ій и самій хотілось швидче добраться в дім, позвать неню, росказать ій, що Семен небезпечно занедужав, уложить ёго швидче в постіль и послать за лікарем.

Жучиха сиділа в салі. Жук підбіг до неі з Сонею и сказав:

— "Матусю! серденько! завірте Соню, що вона мені не сестра... я ій говорив, та вона не вірить..."

А Соня мокрими від сліз очами глянула ніжно-жалібним поглядом и тихенько проговорила:

— "Мамо! треба швидче послать за лікарем."

"Бачте, бачте!" скрикнув Жук, почувши слова Соні; "чуєте, мамо, що вона каже? вона думає, що я з ума зійшов!"

— "На що за лікарем?" спитала спокійно Жучиха. "Сеня тобі правду говорить."

Соня здвигнулись, подалась трохи назад и тихо промовила:

— "Правду?.. так значить, ви мені не мати?"

— "Ні, Сонечко, ні!"

— "Хто ж моя мати?"

— "Не знаю, моє серденько!"

— "Так я безрідна? так у мене й матери нема?... ніхто ії й не знає!.. Де ж ви мене взяли?.. а батько мій хто?"

— "И про те не знаю!.." одповіла Жучиха.

Соня спустилась на столець... ноги ії и вся вона тремтіла.. холодний піт виступив на чолі. Зложивши хрестом на грудях руки, бліда як крейда сиділа Соня и говорила:

— "Так я безрідна!... ні батька, ні неньки!"

Жучиха и Семен принялись заспокоювать Соню. Соня мовчала... тілько краплі холодного поту виступали більш и більш. Жучиха одвела ії в спальню, вложила в постіль, вкрила теплим одіялом и сіла біля ліжка; а Семен, стоячи з боку, дивився и мовчав... Лице ёго якось витяглось, очи запали, на чолі понапинались жили... Багацько він пережив того дня!.. ёму здалось вже, що щастє, надія, мелькнувши наче блискавка, знов покинули ёго, осудивши терпіть ще гірші муки.

Помовчавши, Жук тихим голосом промовив до матери:

"Мамо! послать би за лікарем?"

— "Пошли, синку, швидче!"

Жук на цинках вийшов з хати.

Два гонці побігли за лікарями!

А Соня, закривши очи, лежала наче мертва. Рися и Frl. Ганна, не знавши нічого, тілько дивовались: ім здавалось, що тут сподіялось щось чудне, але що именно — вони не могли зрозуміть.

Минуло годин зо дві, в котрі Жучиха не одходила від Соніної постелі. Далі вона тихенько встала, нагнулась до лиця Соні, и стала прислухаться, чи дише вона, чи ні. — "Пресвята Богородице! спаси ii!" промовила Жучиха. Очами повними сліз подивилась вона на образ Пречистої, перехрестила тричи Соню и подумала: "заснула!"

Нищечком, тихенько вийшла Жучиха з Соніної спальні, а слідом за нею ввійшла туди Frl. Ганна.

XI.

Пізно вже в вечері привезли лікаря. Соня не спала, вона лежала без памяти, важко дихала; очи блищали, лице горіло... од неі так и палило. '

Сівши біля недужої, лікар узяв пульса, посчитав, виняв з кишені трубочку и вставив під руку у самого плеча Соні... Живе срібло піднялось у трубочці до 40°. Лікар зробив серьёзну міну в лиці...

— "Горячка!" сказав він, написав рецепт и велів іхать за лікарствами, а сам принявся запомагать тим, що можно було достать дома...

Перед світом привезли й другого лікаря. И сей став проводить те-ж, що й перший: считать пульс, мірять температуру, слухать груди...

— "По моёму не горячка, а тілько нервовий припадок,"

сказав новий лікар. "Небезпечного нічого нема!"

У Жучихи й Семена наче гора звалилась з душі.

Одначе перший лікар не згожався и стояв на своім, виводячи горячку з того, що Соня нікого не пізнавала и говорила нісенітницю.

В кінци обидва лікарі згодились на тім, що Соня дуже слаба, що ій треба спокій, що треба положиться на молоду силу природи и тілько помагать природі, та підкріплять сили недужої....

Великий смуток склався в домі и в дворі Жучихи через недуг Соні. Стара Жучиха ледве-ледве передвигала ноги. Вона разом мучилась и за Соню и за Семена: більш усіх в недузі Соні вона виноватила себе одну: "я-то, я, стара, та дурна; усе лихо заподіяла!... Щоб було мені спершу приготовить Соню, а потім ій сказать, що вона не дочка мені... так ні-ж! не зъуміла й сего — покарав мене Бог за гріхи!"

Про горе Семена и говорить нічого: він ходив, як кажуть, між житєм и смертю. "Не жити ме вона — и мене положать в одну могилу з нею," думав він.

А пан-отець що-дня служив молебні о виздоровленьі болящої Софіі.

Лікарі не виіздили з Жуківки...

Вісім днів Соня нікого не пізнавала и твердила чудні речи: "Безрідна!.. підкидачка" — говорила вона... Сі слова розуміла тілько Жучиха та Семен.

Девятого дня Соні полегшало. Вона пізнала Жучиху и Семена и Рисю. Побачивши двох незнаємих мущин, Соня виразила на лици дивовижу.

-"Се лікарі," сказала ій Жучиха.

— "А давно я не здужаю?" спитала Соня.

Один з лікарів приложив пучку до своіх губ и дав Жучисі ознаку, що не треба говорить з недужою.

Днів через три лікарі поздоровили Соню, Жучиху и Семена и запевнивши, що тепер вже ніякоі опасливости нема, поіхали до дому. Жучиха взяла з іх слово навідуваться хоч днів через два. Соня пролежала ще тижнів зо два. Як же ж вона змінилась! Яка вона стала блідо-жовта, худа, слаба!... молоде житє не било ключем, а наче малесенький огонёк у лампадці блищало у іі в очах...

Не будемо говорить про радість Семена, про загальну радість усего Жучишиного дому — про ту радість, яка витала и світилась у всіх на лицях від одужованя Соні...

Минуло ще з місяць, чи й більше: Соня зовсім поправилась. Жук, не заводячи за увесь сей час ні разу розмови з Сонею про своє коханє, став тепер радиться з матерю, яким би побитом краще приступить до Соні?

— "Треба, синку, з осторогою!.. підождемо трохи!.. нехай ще вона поправляється, а я щось придумаю."

Семен спустився ві всім на матір.

Зближалось 29. Липця, день народженя Рисі, котра вступала в 18-ий рік свого житя. Жучиха задумала святковать сей день як ради Рисі, так и ради видужаня Соні.

"Треба зъіздить до Віренка," сказав Жук матери, "давно я в ёго не був."

— "Конечно треба!" одповіла мати.

"То може б и Соня поіхала з тобою, щоб подяковать Віренчиху... вона кілька раз заіздила до нас за час недуга Соні, а з нас ще й досі ніхто не був у неі... не гарно."

Згодились, щоб другого дня з-ранку Семен з сестрою и Сонею поіхали до Віренка. Соня була якась весела, задовольнена сама собою. Підійшовши до Жука, вона сказала:

— "Сеню! хочеш — я заграю ту Бетговенову сонату, що колись ти бажав?"

"Заграй!" одповів Жук.

Соня грала з страстю и та страсть, наче луна, наче електрика обзивалась в душі и в серці Жука: він не зводив своіх очей з Соні... Соня скінчила; Жук сидів мовчки...

— "И не подякуєш?" сказала до ёго Соня. "Мабуть не гарно я грала, бо давно таки не грала! за час недугу не присідала до рояли."

"Чи ти не втомилась?" спитав іі Жук, дивлячись на іі блескучі очи.

— "Е, ні! мені так гарно якось на душі, так весело, що й сказать не можна... все б грала, та грала. Думала: тебе розвеселю; аж ні! чого ти такий смутний?

"Я? — так собі..."

— "Ні, не так!... я знаю!" И Соня впилась своіми очами в вічи Жука... В серци Жука піднималась давнішня хуртовина; він збирав усі сили, щоб вдержаться, щоб нічого не сказать Соні, боячись, щоб знов чого не сталось не гаразд...

Жучиха сиділа в другій хаті з Рисею. Жук встав и намірився ити до іх. Соня загородила ёму дорогу и сказала:

— "Чого се ти від мене тікаєш, Сеню?... Я хочу поговорить з тобою... хочу дать тобі одповідь на твоє питанє..."

"Яке?"

— "Забув!.." в голосі Соні почулись слёзи.

Жук взяв іі за руки и сказав: "Ну, ну, кажи-ж: що ти хотіла? ну!.. серце, Соню!.."

— "Ти забув... знаєш: у саду питав мене — ще до мого недугу..."

Жук не знав, що діяти... він боявся промовить слова... недуг Соні страшною манією стояв перед ним...

— "Памятуєш: питав про щастє... казав: чи хочу я твого щастя... бери ёго!"

Соня схилила свою голову на плече Семена. Семен стиснув іі и кріпко, кріпко поціловав... хвилин три ніхто не промовив ні слова...

"Ти любиш мене, Сонечко? ти моєю будеш?.."

— "Буду!.. твоя, твоя на віки!" и знов замовкли, тілько чулось довге цілованє. А стара Жучиха дивилась на іх з другоі хати и слёзи радости виступили на іі очах.

"Ходім до нені! ходімо, скажемо ій!" говорив Жук.

— "Ходім!" одповіла Соня...

XII.

В хуторі у Віренка було одно любиме місце біля дому, де, в вольну годину, любив він спочивать: під вікнами стояло дві дикі старі престарі груші; стояли вони одна супротив другоі; гілє іх сплелось між собою так густо, що вийшов такий намет, в котрий ніколи не проглядувало сонце. Біля сих груш Віренко завів цвітник, між грушами всипав землю піском, поставив стіл, ослін, и сидячи тут оглядував своє господарство; бо справді з сего місця воно було як на долоні.

Під сими ж грушами у холодку грались завжді за доброі години Віренкові діти. В сему ж холодку застав Віренка з дітворою и Жук.

Віренко зрадів гостям.

"Поздоровляйте мене!" сказав Жук, цілуючись з Віренком. Голос ёго оддавав щирою радістю, лице наче сяяло...

— "З чим? кажіть!" спитав Віренко. "Кассу затвердили?"

"Ні, не те!... я женюсь!"

— "0ттак!.. час добрий!.. А кажіть, з ким?"

"З нею!" одповів Жук, указуючи на Соню.

Віренко подивився на Жука таким поглядом, у котрому можно було зрозуміть, які думки вскочили в голову Віренка. "Чи в своім він умі?" подумав Віренко и спитав:

— "Шуткуєте!.. як же можно!.."

"Жениться з сестрою?.." перебив Жук. "Так?.. ха-ха-ха! була сестрою, а стала невістою... буде жінкою."

Віренко здвигнув плечима.

"Не дивуйтесь!" сказав Жук. "Се правда," и росказав Віренкови историю Соні.

— "Ну, коли так," озвався Віренко після того, як замовк Жук, "то поздоровляю вас! дай Боже вам — щастє — долю!"

Жук запросив Віренка до себе за батька.

— "Добре, добре, буду... А коли ж весілє?"

"Не скоро ще!... на Соніні именини, в день св. Софіі."-

Весело було 29. Липця в домі Жучихи. Не тілько люде, а здається и стіни святковали и ділили радість староі Жучихи и іі семьі. На радощах Жук зазвав не тілько своіх приятелів, а трохи чи не всіх своіх сусід.

Стали садовиться за обід. На дворі почувся дзвоник.

— "А хто се спізнився так?" спитав Віренко.

"Се Хмара суне," одповів Жук, подивившись в вікно.

Війшов Хмара з жінкою.

— "Вас треба тричи поздоровлять," сказав Жукови Хмара.

"Через що тричи?" спитав Жук.

— "Раз через те — що сегодні народженє вашоі сестри; друге — з зговором; а трейте ось що — читайте!"

Хмара подав Жукови бумагу и додав: — "Я отсе прямо з города; учора в вечері був у комисаря, принесли при мені з почти папери; стали розпечатувать — и ваш тут. Я кажу комисареви: дайте, я одвезу сам свому сусідови, бо завтра буду у ёго в домі!"

"Браво!!" крикнув Жук, кинувши погляд на той папір, котрий привіз ёму Хмара. "Браво! слухайте, панове! "Уставъ ссудо-сберегательной кассы въ селъ Куликахъ, утвержденной г. Министромъ, препровождается для врученія учредителямъ," прочитав Жук.

Почались нові поздоровленя.

"Ну! се справді у нас разом велике свято!" говорив Жук, радіючи, наче мала дитина, и цілуючи то неню то сестру то невісту то Віренка.

— "Жаль," сказав Хмара, "що наш предводитиль не захотів побиться зо мною о заклад. Я ёму говорив, що касса таке добре и вгодне и Богови и урядови и народови діло, що іі без всякоі суперечі затвердять; а він твердив, що ні, и ні!..Отже на моє вийшло! Коли ж ви, Семене Ивановичу, одчините вашу кассу?"

"Про се за вірно не скажу... Прийде якийсь час!.. нехай люде оброблюються... вольнійше буде. Знаєте: швидкоі роботи не хвалять."

— "А на що ж ёго й одкладувать? грошей вам не добувать; певно, що вони у вас на готові; а чим швидче запоможете народови, тим лучше," говорив Хмара. И довго ще він твердив, яке се користне для народа діло видумав Жук.

Перед вечером в день св. Софіі Жуківска церква була повнісенька народу; тиск був страшенний! В церкві горіло три панікадила, серед церкви стояв аналой, покритий білою новою парчею, царскі двері вже були відчинені и пан-отець у білих ризах дожидав молодих. Хмара принявся порядковать у церкві и одпихать народ од аналою.

— "Розступіться бо! чого лізете?.. дайте ж молодим дорогу!.. бач налізли! и чого вони тут не бачили!" гомонів Хмара.

— "Того, чого й ви не бачили," озвався чийсь голос.

— "Та розступіться, кажу вам!"

— "Розступимось, як треба буде... И чого він тут порядкує! йшов би до себе тай порядковав!"

— "Ти мовчи!" огризнувся Хмара, сам не знаючи на кого...

— "Молоді! молоді!" почулось між людьми. Народ при сім слові — як один розступився на два боки и від дверей до аналоя стало свободне місце. — "Гряди! гряди!" гукнули півчі...

Кончилось вінчанє, стали виходить з церкви. Як же здивовались наші молоді, побачивши нежданy картину. Не менш як сотня куликівских дівчат, заквітчаних квітками и стрічками, у білих мережаних и вишитих сорочках, стояли лавою в два ряди од церковних дверей через увесь цвинтар и по улиці. Як тілько молоді виступили з церкви на цвинтар, дівчата почали посипать перед ними путь квітками, говорячи: "щоб так на вас Господь сипав щастє, долю и вік довгий!"

Другого роду свято одбулось у Куликах на Покрову. В той день Жук реалізовав свою завітну думку, одчиняючи двери позичковоі касси. —

(Конець І. части.)

ЧАСТЬ ДРУГА.

В Баден-Бадені супротив Hotel de Paris єсть невеличкий, дуже гарний, тінистий садок, увесь измережаний доріжками. По краям доріжки обсаджені пишними квітками. Серед саду фонтан, округ фонтана майданчик обсаджений віковічними липами, кленами и каштанами. На майданчику и де-не-де по доріжкам постановлені під деревами, наче в зелених шатрах, столики. Починаючи з весни, як тілько дерево покриється листом, що дня в отсёму садку грає музика и завжді тут тиск людей: одні сидять коло столиків и аж сопуть — так тягнуть пиво; другі смакують каву, инчі дивляться на порожні пляшки з етикетою "Lafitte". И якоі тілько не стрінеш національности, якоі не почуєш мови! німецька, анґлійска, найбільш француска, хоч Французів тут найменше; найменш великоруска и польска, хоч Великорусів и Поляків тут найбільше... Звісно, що Великоруси, як тілько переідуть межу свого царства, зараз кидають рідну мову и розмовляють по француски: по своёму за кордоном Великоруси говорять тілько тогді, як лаються між собою, або як зійдуться де в закутку сам-на-сам; тогді вирветься у них рідне слово, але говорить по великоруски публично — велика більшість Великорусів за кордоном, хто ёго зна' через що, не хоче, чи соромиться, чи що.

Садок и Hotel de Paris держав якийсь Німець з польским назвищем. (У той час Поляки не кляли ще Німців и братались з ними.) Ходила гутірка, що господар Hotel de Paris був просто утікач з Волині, що він служив у Россиі урядником, вкрав якусь рядову сумму и чкурнув до Байста, у котрого купив чи випрохав вид саксонского підданця и оселився в Баден-Бадені; але така гутірка може й брехенька; вірно тілько те, що Ґотфрід Фон Цапінский (господар Hotel de Paris) вмів

говорить и по польскому, и по великоруському и по нашому; по нашому тілько він дуже твердо вимовляв и, наче великоруске ы, и ю наче у....

Велика саля в H.d. Paris теж саме що дня була повна всякого народу. Тут округ зелених столів и біля рулеток не було пустого місця, особливо ж рулетка и карти приманювали великий натовп в час моєі хроніки. Мабуть и рулетка и єі поклонники чули, що рулетка доживає останні дні свого, занадто довгого віку, що от-от засвербить у Наполеона III долоня и захоче він "охрестить" огнем свого одинчика и запросить у куми під Седан того "желізного з трёма волосками чоловіка", котрий во имя волі и народности виганяє з сейму народних послів и заганяє іх у тюрми, котрий именем "парляментаризма" спутав и зануздав берлінский парлямент и водить ёго, мов циган ведмідя на ланцюзі... Еге! мабуть баденска рулетка чула, що "героі" другоі половини XIX-ого віку, ограбивши ні в чім неповинну Францию, проковтнувши и не подавившись Ельзас и Лотаринґію, доберуться и до баденских вертепів рулетки и карт. Чи сподівалась тогді рулетка до себе в гості Бісмарка, чи ні, а вірно те, що усі Баденці запримітили, що тієі весни зъізд "гостей чужоземців" був у Баден-Бадені незвичайний и ніколи ще не кипіла така страшенна, завзята и горяча праця біля рулетки и зелених столиків, як тогді...

А може ще й природа приманювала чужоземців в отой невеличкий та чепурненький и огрядний Баден-Баден, бо й природа округ Бадена аж надто гарна.

Чи сяк, чи так, а наізд у Бадені був великий, найбільш гостей наіхало з Россиі. Я не стрічав ще такого чоловіка, котрий б, іхавши з Россиі чи "на води" чи з ученою задачею, поминув Баден-Баден... Вже ж не даром завелось там и "русское дерево"....

Вечоріло: стояв кінець цвітня; надворі ще було видно, але в вікнах H. d. Paris світ ґазових рожків и лямп спорився вже з надвірним світом, наче перший проганяв останнёго, а сей не хотів ще кидати людей...

Округ однієї рулетки стояло чоловік двайцять: и на лици и в погляді кожного з них світились якісь хижі, користні, неспокійні гадки; кожен, вліпивши очи в рулетку, так подався до неі грудьми, наче чекав тієі хвилини, щоб можна було попередить усіх и одному накинуться на рулетку. Дивлячись на сих людей з боку, не можна було не прочитать на лици кожного, що він мислить: "ех! коли-б на мою долю! Господи! поможи мені!" Аж ось рулетка стала...

— "Я виграв!" скрикнув молодий чоловік з невеличкою борідкою. То був наш знаємий Джур. Обіруч вхопив він за червінці, брав іх в жмені и хватаючи поривисто пхав золото в кишені.

— "Буде! годі!" сказав він и прожогом метнувся до дверей.

— "Co to? co? juz koniec?.. to po moskiewsku!..."

— "C'est une bassesse!''

— "Ja!.. das ist recht schweinisch!"

— "Б?о ужь ни на что не похоже-съ!"

— "C'est lache — "

почулось біля рулетки разом кілька голосів; бо ніхто з гравших не сподівався, щоб Джур, узявши з кону усі гроші, зараз забастував гру; ніхто не сподівався, щоб він зломив звичаі рулетки: тим то усі й здивовались Джуровому забастованю и кожен по своёму пустив недобре слово слідом за Джуром. Але Джур не чув того нічого. В ту годину він був несамовитий; вийшовши на улицю, він землі не чув під собою; не йшов, а тюпав, придержуючи обома руками своі кишені: чи на те він придержував, щоб червінці не повискакували, чи може сам собі не вірив и лапаючи кишені хотів завіриться, чи справді він виграв, чи не в галюцинаціі він? Піт котився у нёго з лоба по лицю, а він все тюпав та

тюпав швидче до дому... Ось він и дома, у готелю. Вткнувши швидче ключ у замок, він так повернув ёго, що в замку аж затріщало щось... Війшовши в свою кімнату, він вихопив ключ и знов замкнувся з середини; попробував, чи кріпко засунуті клямочки у вікнах, спустив завіски на вікнах, засвітив свічку, пішов за ширму и, сівши на ліжку, принявся виймать з кишені золото, кладучи ёго в шапку; останній червонець вискочив з рук и покотився по долівці під ліжко — Джур прожогом кинувся доставать ёго.

— "Ой! як втомився я!" сказав голосно сам собі Джур и держачи обома руками шапку з грішми, не зводив з них очей. Він з роду не бачив стілько золота, не диво, що він притиснув шапку до грудей и всміхнувся. Завітні гадки, завітні мріі ёго в очевидь починали справджаться; скілько раз пестив він думки: як би так, щоб и швидче и більше назбирать грошей, як би то гарно він тогді став жить, як би розкішно обставив своє кубло, завів коней, іздив протягом. Але, ще іхавши у Жуківку, отсі ёго мріі — були тілько мріями; а ось не минуло й року, а вже житє ёго стелиться перед ним скатертю!..

Там ёго жде молода, гарна невіста, там з нею гроші и земля; тут у нёго повні кишені золота, наче з неба; а там, трохи дальше, мріла перед Джуром добра лікарска практика, знов гроші, усі ёму кланяються, поважають... У Джура аж дух захватувало од таких думок, й довгенько він сидів наче нерухомий, дивлячись на свою шапку повну золота...

— "Скілько ж тут? треба ж полічить!" подумав він и став розкладувать россійскі червінці до россійских, французкі до французских и т. д. Руки ёго тряслись наче од пропасниці, очи горіли, щоки розжеврілись, губи тремтіли: справді він походив на Скупого Лицаря. И налічив Джур золота на сім з половиною тисяч карб. — "А я гадав більш!" подумав він; "ну, та й те добре; не знаю тілько, кого дякувати: чи Бога, чи чорта... Е, та все одно! аби гроші!.." З сим словом достав він свій сак, вложив бережно в нёго гроші, переложивши іх папером, хустками и сорочками, щоб не брязкали, замкнув сак, повісив ключ собі на шию, и став ходить по хаті, гладячи обома руками борідку.

— "Добре!.. добре!.." думав він, ходячи; "71/2 тисяч!.. добре!.. ну, та й втомився ж я, треба спочить."

Джур ляг, але сон не йшов до нёго: старі, закохані думки гуртом лізли в голову и разом з образом Рисі проганяли сон. Летить Джур на однім боці — перед ним Жуківка и Рися; перевернеться на другий — червінці, будинки, практика; забється лицем в подушки — ёму верзеться, що злодій вліз в вікно и бере ёго сак... Довго так перевертався Джур, далі схопився, засвітив свічку, глянув па годинник: пів до четвертоі, світ!.. він, наче опарений, обувся, убрався, подзвонив кельнера, попросив ёго посчитать, скілько має заплатити, и достать у першім поізді білет до Дрездена.

Кельнер поклонився и пішов, дивуючись на Джура; а Джур замислився: "Що ж я робити-му в Дрездені? чого я туди поіду? чи не красче б в Ніццу, або до Парижа, а не то в Рим!.. чи може в Жуківку?" — и ріжні гадки засновали в голові Джура...

Тимчасом скажемо, як Джур опинився в Баден-Бадені. Вернувшись з Жуківки, він через два тиждні вже іхав за кордон. Де він роздобув грошей, про се я не знаю. Між студентами богато де-чого говорили, та чи все ж те переймать, що на воді біжить? Одні говорили, що університет післав ёго "усовершенствоваться въ наукахъ"; другі перечили, кажучи, що се неправда, бо були студенти, котрі красче Джура скінчили університет и більш мали права на запомогу від університета; трейті казали, що профессор Бокогрій якось умудрився так, що Джур взяв якусь стипендию... Та для нас все — одно!.. ми знаємо, що Джур з Россиі завернув спершу до Відня, пробув там до лютого, подався в Прагу и з кінцем лекциі думав поіхать на якийсь час в Жуківку, але стрівся з якимсь приятелем, котрий підбив ёго прожить літо в Европі, а потім звернув Джура на "учену задачу" розвідати де-які мінеральні води и написати про них докторску диссертацию. Ся порада дуже сподобалась Джурови, через те найбільш, що в Н. була лічебниця штучних мінеральних вод. "Изучивши" натуральні води біля самих криниць, іх хемічний склад, іх вплив на недужих и написавши про се

трактат, запевно одержиш вплив на лічебницю в Н., значить — прямо підеш по дорозі на добру практику... Осівши на сій думці, Джур післав в Жуківку лист, просячи вибачить ёму, що не може додержати обіцянки и приіхать літом. Ідучи "изучать" мінеральні води, Джур и ёго приятель задержались з цікавости у Баден-Бадені, и вже, як водиться, завернули подивиться и на рулетку. Першого вечера прилтель Джура щось виграв, на другий вечер ще більш, на трейтій став підмовлять и Джура примазаться до рулетки. Джур не згодився, але на четверий вечер знов таки пішов в H. d. Paris з задачею "придивляться як страждуть людскі нерви". Так ходили вони кілька раз: Джуровому приятелеви доводилось и програвать и вигравать. Дивлячись на "нерви", Джур не міг не запримітить и того, як пригорщі червінців переходять з однієі кишені в другу, як часом один червонець потягне сотні других: и "учена задача" стала мішаться у Джура з заздростю... Він рішився поставить два червінці и взяв двацять; поставив 10 и взяв сто, поставив 50 и взяв усі ті червінці, котрі ми бачили у нёго...

II.

Тревожний стан душі не покидав Джура всю дорогу з Баден-Бадена. Він не випускав з рук свого сака: ёму здавалось, що кожен пассажир відає, що в тім саці лежать червінці, и кожен тілько про те й мітикує, як би викрасти ті гроші, кожен тілько жде тієі, години, щоб Джур кріпко заснув... И кріпиться Джур, щоб не заснуть; а сон, мов умисне, так и лізе до нёго, так и сплющує ёму, очи. И от почалось боротє фізичноі потреби заснуть и душевного остраху, щоб не проспать сака!... Сидить Джур у куточку ваґона, пооддаль від других пассажирів и то раз-по-раз курить, то книжку читає, то в вікно дивиться; одно слово: кріпиться Джур наче стара баба на "Діяниі", пильнуючи не проспать, як "дочитаються Христа"... Знеможе сон Джура, от и заснув Джур, але чи мине година чи ні, він прокинеться та швидче до сака: чи цілий, чи ні? —

И довгою, безконечно довгою здалась Джурови дорога. "И чого я поіхав в Дрезден?" став думать Джур; "справді чого я там не бачив? чи не лучче б було податься чи в Гайдельберґ, чи в Базель, а то в

Дрезден!.. И чого?.. сказано задуріла, затуманилась зовсім голова... Ну, та нічого робить!.. нехай и так, побачимо ще й Дрезден!..."

Аж ось и Дрезден! Зрадів Джур, митю вибіг з ваґона, сів в перший омнібус, звелів везти в Hotel Sax. Причепурившись, зараз подався в банк и тілько тогді трохи заспокоівся, як здав своє золото в банк и взяв білет на своє имя.

— "Тепер нехай крадуть!" думав він... "тепер ляжу виспатися." Ліг він спать и проспав увесь день, спочиваючи, наче після якоі трудноі, тяжкоі праці. Треба сказать, що Джур втомився більш душевно, ніж фізично: несподіваний сліпий талан укрив ёго мозок таким туманом, підняв ёго нервову систему так, що ёму великого труда стояло держать своі мисли хоч в аби-якім порядку; не диво, що він сам не знав, куди ёму іхать и чого він поіхав в Дрезден. Щастє як и нещастє часто несуть з собою повну торбину тревоги, неспокою и лиха...

Довгий сон заспокоів Джурові нерви; вставши, він став спокійнійше мислити: що ж дальше діяти, куди податься? Найбільш тягло ёго в Жуківку: "поіхать," думав він, "уговорить Жучиху и Рисю на весілє тепер, доказать ім, що одклад не йде в лад... одружиться... та тогді з молодою жінкою и в Н. добре, як би так!"

Довгенько Джур переберав усякі пляни и став на тім, щоб написать до Жучихи лист, просячи іі згоди на весілє, и ждать одповіди в Дрездені. Післявши лист, Джур принявся оглядувать столицю Саксоніі.

Хиба ж в Дрездені ні на що й подивиться! Одна ґалерія картин чого стоіть! То величезний неоцінний скарб трохи що не всесвітнёго искуства. Ходиш по салях тієі ґалеріі, дивишся, любуєшся и впиваєшся тим нектаром, котрий щедрою рукою лє зібрана там живопись... тут читаєш историю живописи, историю іі розвою, историю мисли, бачиш душі великих художників: Рубенс, Мурілльо, Корреджіо, Рафаель....

Завернув и Джур в ґалерію картин. Обійшовши усі салі в низу, він сів перед Мадонною и задивився на неі. Трохи згодя рядом з ним сіло дві дами: одна висока, літ за 35, повновида, так здоровєм и несло од неі; друга понизька и така худа и жовта, що не можна було вгадать іі віку. Дами мовчки дивились на Мадонну а Джур став придивляться до високоі дами. Справді ж бо и біля Мадонни не гріх було подивиться и довго дивиться на неі! Що таке було у неі, чим вона причаровувала до себе — сего не скажеш, хочби скілько не дивився на неі, хочби скілько не силковався описать іі красу; так само як не скажеш, який вираз у Мадонни... Скілько не нюхай рожу — не скажеш, чим вона пахне; скілько не слухай, а не скажеш, яка чарівнича сила лежить в трелях соловія и чим тебе чарують ёго пісні!.. Людска мова не має, и не буде мати слів и виразів, щоб виразить погляд Мадонни, пахощі рожі и гармонію соловія. Отже коли б я був художником-малярем и колиб довелось мені списать тип украінско-рускоі красавиці, я б красчого и вірнійшого не видумав, як обличє отієі високоі дами, на котру задивився Джур.

— "Час вже й до дому," сказала дама своій товаришці.

Российска мова за кордоном — мов громовина підбила цікавість Джура и він усіми очами впився в даму.

— "Спочиньмо ще трохи, я дуже втомилась," одповіла друга дама. "Та й очей не хочеться звести з отсієі картини, так би все дивилась на неі; и чим довше дивишся на неі, тим красче вона становиться."

Джур не видержав и вмішався в розмову.

— "Ото — то й єсть велика сила великих художників," сказав він; "з першого погляду іх твори наче й не примітні, але вони ростуть перед вами великанами тим більш, чим більш ви спізнаєте іх."

— "Ви русский?" спитала висока дама, дивлячись дивовижно на Джура.

— "Еге! з Украіни," одповів він.

— "О, як же я рада сёму! я сама Украінка, з Полтавщини, и щиро люблю своіх земляків, особливо ж рада стрічати іх за кордоном..." Дама простягла до Джура свою руку и додала: "Я — Лаврова, може чули..."

— "А я доктор Джур" (у Россиі усі лікарі зовуть себе докторами).

— "Давно ви в Дрездені?" питала Лаврова.

— "З тиждень, чи що; а ви?"

— "И я не що давно! я іду в Щвайцарію, там мій син у школі, давно не бачила ёго, треба провідать."

Щира розмова завязалась швидко, як звичайно заходить вона, коли де на чужині стрінуться земляки. Лаврова зазвала до себе Джура. Вона жила в "H. Victoria", наймаючи пять розкішно обставлених кімнат.

Уляна Петровна Лаврова, з роду Многогрішних, була дочкою богатого полтавского пана Бовдурова — до мозку кісток омоскаленого ґенерала; дід іі, по батькові, був просто Бовдур, син же ёго, служачи у Павловій ґвардиі, носячи довгу косу и посипаючи волосє пудрою, до предковічного свого украінского призвища додав московске — овъ; бо звістно, якось ніяково вимовить "ґенерал Бовдур!" — зовсім не те "ґенерал Бовдуровъ..." Якось приятнійш и звук, та й більш оддає "российским" патріотизмом. Дочки Бовдурова (синів не було) одержали те вихованє и ту освіту, яку давали на Украіні богаті пани літ 20 назад, "московско-французске".

Не довго дівовала Уляна: на першім балі, котрий задав Бовдуров задля шіснацятилітя дочки, вона сподобалась ляйб-ґвардийскому полковникові родом з Калуги, Лаврову, чоловікові в-двоє старійшому від неі; а Уляні подобався мундир Лаврова, ёго вуси и ёго джиґуноватість.

Через рік вони й побрались. Перші два чи три роки жили вони собі наче-б то и в любови; відтак пішли між ними сварки, жінка ревновала чоловіка, чоловік — жінку и дійшло до того, що Уляна Петровна зісталась тілько номінально Лавровою. Почали вони заводить свої раути и округ неі стала збираться ціла орда джигунів... Хлинув час демократичного дощу и в салоні Уляни Петровни трохи-по-троху став заноситься демократичний, хоча звістно фалшивий дух и подув вітер "запомоги темним, меншим братам". Уляна Петровна під впливом одного червоного демократа-космополіта, в котрого вона закохалась, зробилась горячою демократкою. Не вспіла вона ще зовсім одемократизоваться, як коханця іі лікарі послали кудись пить кумис, там на кумисі він и дуба дав... Широке серце неодемократки не довго пустовало и приголубило собі инжинєра Чайку, завзятого націонала. Чайка требовав, щоб Уляна Петровна, кохаючи ёго, кохала и ёго идеі и служила ім. Він став будить у душі Лаврової родові украінскі традициі, став іі підбивать на реалізованє іі речей про "запомогу меншим братам" и приневолив, що вона подарувала своім "временно обязаннымъ" селянам увесь викуп за землю. То був значний подарунок и вічний спомин Чайці; через ёго коханє більш ніж тисяча чоловік одержали добрі наділи землею. За проводом Чайки Лаврова стала одвертаться од своіх приятелів-аристократів и в салоні іі завелись мережані сорочки, свитки и украінска річ. Уляна Петровна з своіх стотисячних доходів стала уділять десятки карбованців на народні школи и книжки. И пішла про неі луна скрізь и по Украіні и за Украіною. Уряд став коситься на Лаврову, особливо на Чайку. Хтось порадив ій іхати за кордон: вона взяла свого одинчика Васю и одвезла ёго в Цюрих, щоб там ёго виховували "Украінцем". Вертаючись в Россию вона завернула до Пешта, щоб вклониться Деакові, бачилась з Тюром десь; була и у Паляцкого и в Ріґера, думала завернуть и до Львова, та не стало часу, бо прийшла звістка від Чайки, щоб вона швидче верталась до дому, бо ёму "треба іхать на службу в Иркутск". Правда: Чайка спинався против такоі служби, хотів взять одставку; але ёму переказали, що одставку ёму дадуть, а в Иркутск все таки він поіде. Він поіхав "на службу". Лаврова спершу думала и собі податься слідом за Чайкою до Иркутска, та чогось так передумала, поплакала, пожурилась и не поіхала, а забралась до себе в село и стала

сумовать. Добра доля змиловалась над нею и на розвагу ii післала вже знаёмого нам Сопуна. Сопун провадив тіж идеі, що й Чайка, через се то Лаврова швидко здружилась з ним, та так здружилась, що Сопун перебрався й жить до неі... На селі, звістно, скучно: піде Сопун в свою роту, помуштрує солдатів и нічого ёму більш робить; та й муштра та опротивіла ёму, наче гірка редька. А з Лавровою все таки перекинеться живійш словом. Отже через зиму Сопуна погнали з ёго солдатами в Чернигівщину и Лаврова знов засмутилась; та нагадала, що час провідать сина, и подалась за кордон, взявши з собою на розвагу дочку одного небогатого полупанка, Марусю Чепурну.

Ідучи до сина, вона не хваталась и задержалась у Дрездені, розмисливши виписать сюди й Васю. Вона взяла гарно обстановлену кватиру и завела свій гурт знаємих... Чайка вже вилетів у неі з голови... Щоденними гостями ii в Дрездені були поручник в одставці Кронід Нельговский, родом з Пирятина, уніятский піп з Галичини Иван Коцюк, та поміщик з Роменского повіту Максим Ноздроватий. Нельговскому по виду було літ 27; високий, плечистий, трохи лисий, з мускулистими здоровими червоними руками. Ёго чорне кучеряве волосє, вираз палких, круглих чорних очей, оливковий цвіт лиця, густі підстрижені вуси и довгий острий ніс видавали ёго якимсь Азиятом, особливо в той час, як він бував разом з Коцюком, чоловіком худощавим, низеньким, блідим и засмученим. Нельговский видавав, що він іздить по Европі з порукою якоісь украінскоі громади, щоб вислідить житє робітників в Швайцариі, Бельґіі и в Німеччині; справді ж він байдиковав и дальше Саксоніі не був. Коцюк чоловік літ 30, мав в Галичині добрий прихід; але, поховавши в одно літо жінку и двоє дітей, лишив свою парафію и потяг по Европі розносить свою журбу. Ноздроватий — давній знаємий Лавровоі, стрівся з нею, ідучи за кордон, в Варшаві и разом з нею приіхав до Дрездена. Ноздроватий — з колиски крепак, відтак вихованець кадетского корпусу (воєнноі ґімназиі), потім гусар, ремонтир и, як усі ремонтирі, завзятий гуляка и джигун; в кінець — ротмістр в одставці и нікчемний хозяін. Ярмаркові безсонні ночи, вино, карти, московскі циганки, актриси — отсе все разом вивітрило з Ноздроватого усе людске, крім образа, и зробило ёго насмішкою не тілько над панами в загалі, а навіть живою

насмішкою над полтавским панством, котре, правду сказать и все гуртом не що инче, як насмішка долі над людским родом. — Шість літ Ноздроватий був виборним маршалком, на трейті вибори ёго скинули, за те що він "ліберал". Ноздроватий розсердився, плюнув и оддавши свої землі жидові в аренду, поіхав за кордон, щоб там травоядних Німців наділять украінскими грішми... Лаврова радо держала біля себе Ноздроватого за те, що він умів справить усяку іі поруку, приносив ій що-дня усі Дрезденскі новини, особливо ж новини з "россійско-дрезденскоі колоніі".

У Лаврової була та щаслива вдача, що кожен, з ким вона заговорила, розмовляв з нею, наче з давнёю знаёмою: так якось навчилась вона вгадувать людей и вдарять у власний тон кожного. Так було и з Джуром: швидко всім спізнався з Лавровою и став іі щоденним гостем. Лаврова ходила и іздила з ним на прогульки, що-дня закликала ёго до себе обідать и слухала ёго розмови. Ноздроватий, розпитавши Лаврової хто такий Джур, махнув рукою, сказав: "хлопоман, санкюлот, лікаришка" и не звернув на нёго ні якоі уваги. Коцюк не оддалявся од Джура, але й не зближався з ним. За те Нельговский з першого погляду не злюбив Джура, косився на нёго, кривився, наче кислиць наівшись, сперечався з ним, перебивав, ловив на слові и силковався показать Лавровій, що у Джура менше против нёго и освіти и досвіду и розвою.

III.

Дні минали. Джур більш и більш здружувався з Лавровою; не було такого дня, щоб вони не бачились: то гуляли пішки, то іздили чи в фіякрі, чи по Ельбі на пароході. Про розвідуванє мінеральних вод він вже й забув. Одповідь з Жуківки не приходила и часом находили на нёго через те неспокійні гадки; але находили не на довго!.. Так в ясний літний день набіжить хмарка, поллє часом и дощ, та не на довго.... Година, друга, и знов ясно... Так и з Джуром: набіжить неспокійна думка про Жуківку, він швидче до Лаврової, — слово по слову, трошки жартів, трошки вигадок, и на душі у нёго знов ясно, знов спокійно.

Нельговский и Ноздроватий по давнёму були вхожі до Лаврової. Тілько стали вони примічать, що Уляна Петровна стає з ними щось ніби не та, як була до знаёмости з Джуром. Давнійша приязнь, щирість, душевне тепло якось минали, уступаючи місце индиферентизмові, холодові и витаню наче по заказу.

— "Вона витає нас," говорив Ноздроватий Нельговскому, "так, наче ліберальний ґубернатор витає комісаря..."

— "Ба! хиба не бачите," одповідав Нельговский, "чого се так! разом двом панам не можна служити: єдиного возлюбить, другого возненавидить...."

— "Плюньмо на неі, та й годі!"

— "На що!.. нехай собі грається з лікарчиком; натішиться, тай до нас обернеться."

Раз якось Нельговский прийшов до Лаврової дуже стомлений. "Ох! якже ж я втомився!" сказав він, обтираючи на своій лисині піт.

— "Що ж ви робили, що так втомились?" спитав ёго Коцюк.

— "Був аж на трёх заводах..."

— "Учиться ходили, чи що?" вколола ёго Лаврова.

По лицю Нельговского пробігла наче судорога. — "Рад би и повчиться и вивчиться, та пізно здумав," одповів він; "нехай вже молодші учаться майстерствам: а нам з вами, Уляно Петровна, годі!.. пізно... ми з вами повернули вже на четвертий хрещик." Останні слова Нельговский вимовив з притиском, бажаючи тим показать Лавровій, що він зрозумів іі шпильку и умисне кольнув и іі.

Джур став гризти нігті, Коцюк дивився на свої чоботи и бив кулак об кулак, а Ноздроватий всміхнувся и став розглядувать на стіні якусь картину; Лаврова ж ніби не примітила тієї шпильки и спитала: "Справді, чого ви були на заводах?"

— "Хиба ж ви самі не знаєте... я ж вже нераз говорив вам, що моя міссия розвідать житє робочих."

— "На що се вам?" спитав ёго Ноздроватий.

— "Се моя задача! спізнавши добрі и злі сторони житя робочих, можна вказать, чим запомогти робочому и у нас на Украіні."

— "Нічим не треба запомогать," озвався Джур, якось ліниво и не перестаючи гризти нігті.

— "По вашому — житє робочих так добре йде, що ніякоі запомоги не потребує?" спитав з иронією Нельговский.

— "Я не знаю, як воно йде: чи погано, чи добре; бо я ёго не розвідував..." одповів Джур крізь зуби.

— "Се и не розвідувавши, відомо усім, що житє не тілько робочих, а й загалом масси селян — дуже зле, як на Украіні, так и в Галичині и всюди," промовив зітхнувши Коцюк, "и довго воно таким буде, покіль не засвітить сонце справжнёго, національного розвою, просвіти и волі."

— "Воля не тілько узко-національна, але воля й добробит усего чоловічества тогді тілько й засяє, як ми не будемо лізти з своєю запомогою; як кожен робочий, кожен хліборо зарубає собі на пучці девізу: сам собі помагай!" промовив докторально Джур.

Нельговский аж руками сплеснув од такоі речи; в очах ёго и на лиці показалась разом и радість и злість. — "Таку саму проповідь читав я —

забув вже в якому романі..." одповів він. "Коли не помиляюсь, здається, хтось з героів Шпільгаґена проводить таке мудре, таке гуманне правило, не вважаючи на те, що на дні сієї філозофскоі проповіди лежить самий гидкий, самий узкий еґоізм..."

Джур всміхнувся.

— "Чим сміяться," заговорив знов Нельговский; "так ви лучче, добродію! гаразд розберіть вашу пораду, ваше правило, та тогді и побачите, до чого воно доведе."

— "Я давно вже розібрав," одповів Джур таким голосом, в котрому чулось, що він не хоче дальше спорить; але Нельговского не так-то легко було вгамовать!... стоіло тілько зачепить ёго за робоче питанє и він вже не переставав говорить поти, поки зоставався з ним хоч один чоловік, котрого він вважав за свого слухача.

— "Ні, мабуть ви не гаразд розібрали," говорив Джурові Нельговский; "бо коли б ви розібрали своє правило, то не проповідували б такого зла."

— "По вашому зло, а по моёму добро," огризався Джур.

— "Я здаюсь на суд других: нехай другі скажуть, чия правда. Ось слухайте, панове. Пан Джур каже: "помогай кожен сам собі," се-б то: ні на чию запомогу не сподівайся. Щоб помогать собі, треба: раз — уміть помогать, знать чим и як помогать, а друге — кроме знаня потрібна фізична сила, потрібне здоровє. Яким же побитом, скажіть мені, помогати-ме собі чоловік темний, чоловік недужий?... Се так!... се глум, тай годі! "Помогай сам собі" значить: коли я йдучи по дорозі бачу, що чоловік спотикнувся, впав, переломив собі ногу, не здужає підвестись з місця, я не повинен запомогти ёму и замість того, щоб одвезти ёго до дому або в больницю, скажу ёму: помогай сам собі... От що виходить з вашого правила..."

Джурові не хотілось спориться и боронить свої думки; але не приходилось же й замовчать, бо з того и Ноздроватий, а може й Лаврова, вивели б, що він остався в дурнях. Нельговский б тогді триюмфовав, а Джур любив сам триюмфовати... Він сказав:

— "Ви берете через край!... Яке хочете правило доведіть до крайности, вийде нісенітниця."

— "Ні! є старе правило: люби ближнёго як сам себе," вмішався Коцюк; "доводьте се правило хоч до якоі крайности, з нёго не вийде нісенітниця."

—— "Тривайте! тривайте! я ще не договорив," провадив Нельговский, стоячи серед хати в театральній позиции и махаючи обома руками. "Правило пана Джура для робітників и в загалі таки для "мужика" — не просто правило, а приговор на смерть. "Помагай сам собі", кажу я недужому, — ‘Рад би', каже він, ‘та не вмію' — "Не вмієш, так умирай!" — "Помагай сам собі," кажу я голодному, "роби, працюй."— ‘Робив би,' одказує голодний, ‘та нігде и нічого; працював би, та сили нема, здоровя нема.' — "Нема, так умирай!" — Третій на мою пораду скаже: ‘я й роблю, и працюю, та за роботу мало платять, дітям на хліб нестає, жінка нездужає.' — "Було не жениться," скажу я; "було вбить природу"... От-що! се таке правило, якого й Мальтус и Рикардо не проповідували... Так, так! нехай живуть тілько богатирі, та рентьєри, та банкери, одно слово: хто може жить без чужоі запомоги — той живи; а хто не вміє чи не може сам собі запомогти, кого природа не наділила ні таланом ні силою ні здоровєм ні енерґією, кому люде не дали ні освіти, ні землі, ні роботи: той не повинен жить, той вмирай!" — и Нельговский розвів округ себе руками.

— "Виходить, що й філантропіі не треба," вставив своє слово Коцюк.

— "А ви думаєте," обізвався з злостю Джур, "що з філантропіі люде мають користь?... як раз! Філантропи не хочуть чи не можуть зрозуміти,

що вони варять воду, що вони гатять ту безодню прорву, котра вік була, єсть и буде, котроі не можна загатить, котра зветься боротєм за житє."

— "Отаке ловись!... виходить, що філантропія даремна річ... дурниця?" питав Нельговский Джура, ставши перед ним и заложивши обідві руки в кишені.

— "По моёму дурниця."

— "Ви шуткуєте, чи правду кажете?" допитувався Нельговский, не зводячи своіх великих очей з Джура.

— "Ведучи серьёзну розмову я ніколи не шуткую."

— "Чудно!... а виходить, наче шутки."

— "Від чого ж се так виходить?" огризнувся Джур, сердячись більш и більш.

Лаврова слухала и мовчала; для неі неприятно було, що розмова починала переходить в якусь горячу спірку; вона хотіла б перемінить сю розмову на що инче, та не знала, як би лучше се зробить, за кого вступиться. Ій здавалось, що правда не за Джуром, але виразить се вона не хотіла, щоб не підляти в огонь олію.

А Нельговский и Ноздроватий раділи, що Джур сидить наче на голках.

— "Від того воно так виходить," одповідав Нельговский, переговорюючи Джура, "що проповіди про самопоміч, про знесенє філантропіі — суть не що инше, як такий идеалізм, до якого не доходив ще найидеальнійший идеаліст."

Джур зареготався... "А ви як міркуєте, пане Коцюк?" спитав він.

Коцюк зрозумів иронію Джура и сказав: "По моёму п. Нельговский правду сказав! сі проповіди — коли не самий крайній идеалізм, то самий еґоістичний, самий найгірший реалізм; а чи те чи друге — все одно: давайте ёму назву яку хочете, од назви діло не переміниться, а все таки вийде те, що проповідь "помагай кожен сам собі" така проповідь, од котроі повинен тікать и затикать уши усякий чоловік, котрий бажає добра и щастя рідному краю на підставі демократиі, а не плутократиі."

Ноздроватий, котрий до сего часу мовчав, озвався й собі. — "Тривайте, господа!" заговорив він мішаючи великорускі и украінско-рускі слова: "господин Джур говорить: "каждий помагай сам собі"; господин Нельговский виводить з сего, що, коли занедужав чоловік, не нужно ёго лічить, значить: не нужно и лікарів, а господин Джур сам лікар."

Джур не дав ёму договорить: він встав з свого місця и сміючись сказав: "Хиба й ви за підмогу мужикові, за підмогу робітникові, за філантропію?.. Коли так, то скажіть, будьте ласкаві: як ви запомагаєте своім "крестянам", визволеним з вашого кріпацтва?... чи помогаєте ви ім, коли трафиться, що у них нічим заплатить вам оброку за землю?"

Панска кров заговорила в жилах Ноздроватого: — "До сего нікому діла нема," одповів він.

— "Еге! то-то "нема діла"! — бо ми оброком з селян живемо, на оброці іздимо до Німців, щоб вступаться за німецкого мужика"... говорив Джур.

— "Вже ж не кожному безштаньку мішаться в моі діла, в моє житє — " різко сказав Ноздроватий и увесь почервонів.

— "Отсе як раз по пански, по полтавски," усміхнувся Джур.

— "Панове, панове! годі вам!" озвалась Лаврова, бачучи, що між Джуром и Ноздроватим піднимається фуґа, и знаючи гусарску вдачу Ноздроватого, котрому не дорого стояло и вдарить Джура. — "Прошу вас панове, не споріть!... цур ёму! чого спорить!... Страх, як не люблю в своій хаті сварки."

Ноздроватий притих и сказав: "ваша хата для мене храм, ваше слово для мене закон... а з господином Джуром ми докінчимо річ де-инде." Ноздроватий взяв шапку, попрощався з Лавровою и пішов, не кивнувши навіть Джурові головою.

Бажаючи розвіять той неприятний вплив, який зробили слова Ноздроватого, Лаврова сказала Нельговскому: "Знаєте що? поідьмо завтра на гулянку в Шандав."

— "Чи іхать, так и іхать," одповів нехотя Нельговский.

— "А ви з нами?" спитала Лаврова Коцюка.

— "Коли візьмете!"

— "Ну, значить всі гуртом! певно, що й Ноздроватий поіде... я ёго вдачу знаю, він до завтрого одійде."

И знов усі замовкли. Нельговский попрощався и пішов, кажучи, що він втомився и хоче спочить.

Джур просидів у Лаврової до пізна. — Прийшовши до дому, він застав у себе на столі карточку Нельговского и якесь письмо; у Джура наче що ёкнуло в серці, швидче розпечатав він письмо: воно було від Ноздроватого. Ноздроватий писав Джурові, що такі наруги, яку заподіяв ёму у Лаврової сёгодня Джур, "змиваються тілько кровю" и що він препоручив Нельговскому умовиться: коли, де и яким оружєм повинен

одбутись поєдинок. На карточці Нельговского стояло: "за одповідю зайду до вас завтра в ранці о 8-ій годині."

Джура кинуло в жар. "От-тобі й на!... отсе так!... от-тобі бабусю и юрьів день!... Що ж ёго діяти?"... и різні думки забігали в голові Джура. Ходячи великими ступнями по хаті, він усе тер рукою по лобі, наче хотів витерти відтіль пораду для себе; далі взяв шапку, загасив свічку и тюпки побіг до Лаврової.

Лаврова ще не спала; вона дуже здивовалась побачивши Джура: лице ёго горіло, він задихався, піт так цівкою и котив по лицю.

— "Що се з вами? що за знак? кажіть швидче!" питала Лаврова.

Джур подав ій письмо Ноздроватого и карточку Нельговского: "Прочитайте, все взнаєте... порадьте, що робить!" сказав він и швидче сів на диван: ноги в нёго тряслись.

Лаврова прочитала.

— "А що?" спитав Джур.

— "Ноздроватий, завсігди Ноздроватий!... собака — собакою й пропаде... горбатого хиба могила виправить."

— "Добре! але що ж я мушу робити?"

— "Певно, що не стріляться!"

— "А як же? треба ж принять зазив... хиба оповістить поліцию — чи що?"

— "Плюнуть, тай годі!"

— "Тогді він мені всенародно заплює очи... Ні, так не приходиться!"

Лаврова задумалась. — "Виходить: чи сову об пень, чи пень об сову — сові не легше," сказала вона. "Не стріляться погано; стріляться ще поганійше. Я знаю, чого Ноздроватий хоче... тут все лихо коіть Нельговский... та зась! не діждуть вони... От-що я придумала: идіть вкладуйтесь, та зараз на зелізницю."

— "Куди?" спитав Джур, наче не дочувши останнёго слова.

— "На зелізницю, та з Дрездена; нехай шукає вітра в поли."

— "Не можна так."

— "Чому не можна?"

— "Раз: Ноздроватий подумає, що я перелякався ёго та втік; а в друге ні з чим, у мене грошей нема, жду з дому." Джур нікому не признавався про свій виграш.

— "Вовка бояться, так и в ліс не ходить! нехай собі думає, що хоче... а що до грошей, так от вони вам; идіть швидче справляйтесь," сказала Лаврова, подаючи Джурови гроші.

— "Ні!" одповів Джур, трохи подумавши, "не приходиться... лучше нехай він мене вбє!"

— "Годі вам верзти невідь-що! идіть, беріть білети и для себе и для мене."

— "И ви поідете?" скликнув Джур.

— "З вами разом... поідемо хоч — ну все одно, в Мюнхен, чи що; бо в Швайцарію не можна: вони знають, що мій син там; довідавшись, що я поіхала в один час з вами; вони и собі подадуться за нами... я знаю, чого ім треба."

Джур поціловав Лаврову в руку...

Другого дня в ранці Нельговский о 8-мій годині стояв вже біля дверей Джурової кімнати. Двері були замкнуті, він постукав; ніхто не обзивав ся. Нельговский до кельнера... Довідавшись, що Джур у ночи виіхав, Нельговский тілько руками розвів!... "Отсе вже не по пански, а чорт батька знає, по якому!" сказав він и плюнувши подався до Ноздроватого.

Не менше здивовався и Нельговский и Ноздроватий и Коцюк, довідавшись, що й Лаврова тієі-ж ночи виіхала з Дрездена.

— "Се вони так в Шандав," шутковав Коцюк.

— "Ну, від мене він не втече," говорив Ноздроватий, "я знайду ёго и в Россиі."

— "Для мене," сказав Нельговский, "він все одно, що торішній сніг; та Лаврової жаль! гарна пані!"

IV.

Ключем кипить и парує в паровику вода; з димаря преться дим и вискакують искри; колеса під ваґонами гуготять по зелізних рельсах; парова сила везе з Дрездена швидкий поізд, а в тому поізді іде Лаврова и Джур.

Седить Джур рядом з Лавровою, дивиться на неі, любується іі красою, веде сердечну розмову; весело ёму, спокійно.... Тілько ж — глянь! и пробіжить на чолі у нёго якась нервова дрижа.

— "А що, коли він поженеться за мною?" мигне в голові Джура думка про Ноздроватого. "От не було печали так чорти накачали!.. и надало мені зачепить ёго!.. щоб було змовчать, нехай би говорив собі, що хотів; так ні ж!.. десь мене біс сіпонув за язик... Правду кажуть, що язик мій — ворог мій, так воно й вийшло. Та ні! не поженеться!.. се не Россия! тут не з подорожними* [*Подорожними зовуться в Россиі білети на права брать почтових коней.] и не на почтових іздять!.. Та й куди б він погнався за мною! Ёму одна дорога, мені десять!.." И заспокоіться знов Джур.

А колеса гудуть! стациі мелькають — ось и Мюнхен!

Лаврова ще на дорозі подала синові телеграфом звістку, щоб іхав не до Дрездена, а в Мюнхен; Джур же й собі послав лист в Жуківку, звіщаючи про свій переізд, "щоб изучить адельгайдский солоний ключ біля Мюнхена."

Тижнів через два чи що, Француз ґувернер привіз до Лаврової и одинчика Васю. Хлопя було вбране в одежу украінского покрою: широченні червоні шовкові штани; сорочка з батисту, біла наче сніг, аж вилискується, вимережані и вишиті шовком и золотом рукави; пазуха трохи розхристана...

— "От Ваш и мій Украінець," сказала Лаврова Джурові.

Джур глянув на хлопця поглядом авторитета, всміхнувся и спитав Лаврову: — "На що ви ёго так убрали?"

— "На те, що він Украінець."

— "Начеб то Українцям не можна ходить в европейскому убрані? начеб то Українцям треба носить поверх себе таку відзнаку, щоб зараз видно було, що то Українець, а не Фін!"

Не сподобалась Лавровій така річ, вона кинула з боку на Джура якийсь визиваючий погляд и сказала:

— "В національнім убрані єсть своя користь, воно раз-у-раз нагадує дитині, до якого роду вона належить."

— "Треба, щоб дитина и без виставки знала, хто вона є."

— "Хиба против сёго хто суперечить?.. Певно що треба; та мені здається, що й національний розвій має свою азбуку, свій буквар, як и грамота и письменство. Не вивчивши букв, не вміти-ме дитина читать... Перша азбука, перше слово національного виховання и розвою — єсть рідна річ, далі убранє..."

— "По моєму красче всёго, щоб дитина росла и розвивалась прямо тілько людиною..."

— "И виросла и розвилась космополітом?" перебила Джура Лаврова.

— "Еге! а що ж?! космополітизм не вадить добру ніякоі осібноі нациі, ні добру загалом усіх людей."

— "Тото бо й то, що вадить! та ще й як вадить!

— "Отсе для мене новина! сего я з роду не чув," сказав Джур з усмішкою.

— "А хиба вже ви й не думали про те, що на світі більше того, про що ви не чули... Ви скажіть мені от-що: чи єсть у космополітів реальний

ґрунт? на якій ниві життя реалізовали космополіти свою працю? де користь, де плоди космополітичної праці? Нема! бо космополіти однаково працюють и на Німців и на Шведів и на Жидів, и через те праця їх розлітається по всёму світу такими крапельками, що з неї и плода ніякого нема."

— "Се так ваші Полтавці думають, бо вони дальше свого носа нічого не бачать; а ви оберніться до историі, та гляньте перш усего хоч на християнство! чи просвіта християнством — не єсть плодом космополітичної праці?"

Лаврова не знала, що сказать, и швидче звернула на шутку. "Полтавці! дались вам Полтавці!.. може ще скажете: полтавскі пани?.. знайшли, де Богу молиться... Хиба не самі ви, дивлячись на Ноздроватого, рівняли полтавских панів до помийниці... Та цур ім! ви красче покажіть мені такий народ, котрий б, стоячи на космополітичному ґрунті, добився собі волі и добра!"

— "А перша революция Французів..."

— "От-тобі й на!.. хиба руіна великої революциі вибухла не на національнім ґрунті?.. Годі! годі!.. ви мене не переспорите!" И Лаврова силковалась швидче перевести розмову на що инче.

— "Лишенько мені! який ти, Василю, блідий," говорила вона, дивлячись на сина. "Чи тебе там добре годують?"

— "Добре, мамуню!"

— "Чогож ти такий худий!.. аж перепався, и очи позападали... Чи здоров ти? у тебе ніщо не болить?"

— "Ні, не болить."

— "А ходи до мене, Васю!" кликнув ёго Джур.

— "Е!.. та який ж бо ти малокровний! Ось подивіться сюди, Уляна Петровна! от ви й зрозумієте, чого він худий и блідий." Джур підвів Васю до матери и потяг у нёго трошки в низ кожу під оком. "Бачите," сказав він Лавровій, "дивіться, яке бліде, крови наче нема зовсім. А уши! Господи! мов з воску, аж світяться!.. Ёго треба гоіть и добре гоіть... треба купаться, та жить в селі!"

Лаврова задумалась...

— "Знаєте, що я надумала?" сказала вона трохи згодя Джурові.

— "Кажіть, що?"

— "Вам нічого робить у Мюнхені?"

— "Не можна сего сказати, у мене всюди робота є: тут я розвідую воду з адельгайдскоі криниці... А хиба що?"

— "Я думала, чи не взялись би ви лічить мого Васю? Виберіть місце, кудиб нам ёго повезти, и поідемо... Чого сидіти-мемо у Мюнхені?.. Що ви на се скажете?"

У Джура одповідь була готова, одначе він не зразу дав іі, а трошки подумав.

— "Гм!" сказав він. "було б и гріхом и соромом не згодиться з вами; доглядаючи вашого сина, я й свою роботу проводити-му... Добре! поідьмо... "

— "Спаси-Біг вам!" промовила Лаврова стискуючи кріпко Джурові руку. "Тілько я даром не хочу... положіть плату."

— "Ну, те годі! се вже невідь що ви вигадуєте! Я й так не розплатився ще з вами... ні якої плати не треба."

— "Без плати не хочу."

Джур трохи покобенився, а далі згодився и на плату... Умовились и не довго думавши переїхали в невеличке село В. на березі Рена.

Непримітно летів час для Джура и Лаврової. Ренска природа, повітрє, щоденні прогулки пішки, на конях, або лодкою чи пароходом по Рену, так наче причаровали Джура и Лаврову, що, здається, для іх кроме іх не було нікого!.. Тай справді ж чудовне місце вибрали вони для себе! Світлий, чистий, широкий срібний Рен тихою хвилею котився між двома ярко зеленими берегами, наче волосожар по блакитному небу. Невеличке, чистеньке, чепурненьке село В. так примостилось на взгірьі, наче поверх дерев и виноградних кущів визирало на Рен и любовалось ёго течією, або наче спорилось з ним питаючи: хто з нас красчий? чи ти, чи я? А що за краса була особливо тихої місячної ночи — так и сказать не можна!.. По чистому блакитному небі величаво, торжественно єле-єле пливе місяць!.. та який чистий, який срібно-блідий! та який світ ёго ніжний, мягкий, та як мило він оддається в воді Рена!.. так би и заговорив до ёго!.. Здається він усе знає, що у тебе на умі, що на серці, и всміхаючись з своєі висоти дражнить тебе таким дражнінєм ніжности и любови, котрим би ніколи-ніколи не побажав скінчиться!.. так и кортить тебе обнять, пригорнуть до себе и кріпко-кріпко поціловать матір-природу!.. И тут пізнаєш серцем велику силу природи, силу іі чар, силу іі чарівничого впливу на чувство... тут то забуваєш світ з ёго недолею й неволею, з ёго кровю и слізми, з ёго безконечними муками и страшенним деспотизмом щасливого над безталанним, багатого над убогим; забуваєш усе зле-лихе, яке панує на землі, и якась невидима рука з повної чаші наливає в твоє серце чувство любови, братерства и всепрощеня!.. Мені здається, що оттакі чари нічної краси природи розмягчили б и навернули до любови и добра серце й душу самого загрубілого изверга, и коли б од мене залежало, коли б я мав достатки: я би певно завів там, де стоіть село В., хутор, щоб поправлять самих

страшенних злочинців. И справді — скажіть мені, юристи и філософи и всі каратєлі людских провинностей, що красче и мерщій поправить людске серце: чи темні стіни вонючої тюрми з залізними замками и кайданами, чи чарівнича сила краси-природи?!..

———

Дождався Джур одповіди з Жуківки. Семен писав до ёго, що через недуг Соні так довго не одповідав; звіщав, що він жениться, и звав до себе дружковати; а в кінци листа додав, що Рися и стара запевнені, що Джур приіде в Жуківку на весілє и тогді вони дадуть одповідь и на питане про ёго шлюб з Рисею.

Джур трохи скривився, прочитавши лист, и подумав: "так он — як Семен!.. швидко! не сподівався я, щоб так швидко він здружився... Та й не пише, з ким? каже: я ёго невісту знаю... Хто ж би се така?.. Ні! не догадаюсь... Одначе ж як тут мені буть? не поіхать — не гарно; поіхать — не можна... не можна! раз, що треба довести до кінця гоінє хлопця, в-друге — Лаврова розсердиться, в трейтє знов незабавом почнуться лекциі, треба слухать... Сам не знаю, що й робить!.. чи сяк, чи так — негарно; чи пень об сову, чи сову об пень: сові все однаково буде..."

Довго Джур думав; думки ходили ходором; одна другу виганяла з голови и кожна, не звивши собі гнізда, швидче втікала. "От морока!" заговорив Джур; "ні, не поіду! не можна... Так и напишу Жукові, що нездужаю, або ні коли"... и знов начне Джур ходить по хаті, гладить свою бороду и думать; прийде й така думка, щоб порадиться з Лавровою; та якже радиться? треба сказать тогді правду, признаться, що у Жуківці ёго невіста... Не можна сего... збрехать: сказать, що дома хтось занедужав небезпечно, батько або мати? — скаже: покажи лист, стане допитуваться!.. Не поіду тай годі!" Застрявши на сій думці, Джур — день-за-день все збирався писать Жукові одповідь и день-за-день все одкладував.

Люде кажуть, що одклад не йде на лад. Воно й правда! Не пішов и Джурові на лад ёго одклад одповіди.

Джур жив в однім домі з Лавровою: у неі було чотири кімнати в низу, а у ёго дві невеличких на мезанині: вікна з ёго кімнат виходили на Рен и з іх одкривався чудовний краёзір, особливо в час заходу сонця. Лаврова часто приходила в кімнати Джура, щоб любоваться на Рен, як сонце, лягаючи спать, обіллє ёго крівяним колёром!.. Раз Джура не було дома, як зайшла до ёго Лаврова: сидячи біля ёго столика, котрий стояв у самісенького вікна, вона якось инстинктивно взяла зі столу зложену в четверо и списану бумажку и стала вертіть іі в руках, не зводячи очей з червоноі води Рена и з багряного краю неба.

Сонце сховалось, Лаврова спустила очи на стіл; наче що торкнуло іі розгорнуть бумажку: погляд іі упав на дату и перші слова: "Друже Антоне!" То був Жуків лист до Джура... Жіноча цікавість не видержала — Лаврова стала читать чужий лист. Чим дальш вона читала, тим більш на лиці іі перебігало якесь дерганє, брови спускались у низ: от вона дочитала, лист випав з рук, руки затряслись... ще кілька хвилин — Лаврова встала, сціпила зуби, губи чогось перекосились, вона бережно зложила лист, положила ёго на своє місце и пішла до дому, не дивлячись вже більш ні на Рен ні на небо.

Дома Лаврова прийшла швидче в свою спочивальню и веліла служанці, щоб іі ні за чим и ні для кого не тревожили, бо у неі голова болить и хоче вона заспокоіться.

Другого дня як тілько прийшов до Лаврововоі Джур, вона зараз пішла з ним гулять на берег. Сівши в холодку під деревом, Лаврова задивилась на Рен и задумалась.

— "Чого ви такі смутні?" спитав іі Джур, "мабуть у вас ще й доси не перестала боліть голова?"

— "Вона в мене й не боліла, боліло и болить серце..."

— "Се ж від чого?" спитав усміхаючись Джур.

— "Од людскоі брехні."

— "Єсть від чого!.. хиба ви й доси не привикли... Пора зрозуміть, що наш час єсть час панованя брехні: брехня так въілась в людей, що люде брешуть раз-у-раз, щиро вірячи, що говорять правду."

— "А про себе як ви думаєте? чи й ви належите до таких людей, чи ні?" И Лаврова так подивилась на Джура, що він не видержав того погляду; спустив у низ очи, взяв з землі камінчик, кинув ёго в воду и проговорив:

— "Я не судья сам собі, нехай люде мене судять!"

— "Одначе ж?... а ну-те, признайтесь, чи не доводилось вам брехать "вірячи", що ви говорите неправду?"

Лице Джурове трохи витяглось. "Чого вона від мене хоче? на що се вона бє?" подумав Джур и одповів:

— "Здається: ні."

— "Що здається так, те може здаватись и инак... Я хочу... чуєте: хо-о-чу, щоб ви по чистій совісти призналисъ..! щоб сказали правду... Не відмагайтесь, не виставляйте свого "здається", а скажіть просто."

— "Та на що се вам?" спитав дивуючись Джур и глянув з підлобя на Лаврову. Вираз Лаврової показував, що вона не шуткує, що іі "хо-о-чу" нічим не перетнеш...

— "Треба! дуже треба..."

— "Може й так обійдетесь... се у вас просто верідованє," шутковав Джур.

— "Помиляєтесь... я не вередую и не шуткую, а хочу знать, що ви за чоловік?" одповіла Лаврова строгим голосом.

— "Та що се сталося з вами? хиба ви в-перше мене бачите? чи ніби ви не знаєте, що я за чоловік?"

— "То-то й ба, що не знаю! скажіть мені, на що ви мене дурили? га!"

— "Коли се?.. як?.. в чім? Бог з вами, Уляно Петровна!.. щоб я — я... дурив вас..." торохтів Джур.

— "Ви, именно ви! ви дурили мене!" перебила ёго Лаврова. "Коли у вас нема сміливости згадать, признаться, так я сама вам поможу: ви божились, клялись, що одну мене любите, що серце ваше вольне... Се правда? говоріть!.."

— "Се свята правда..."

Лаврова не всиділа на місци... "Ви й тепер ще брешете!.. а який лист вам прислали з Жуківки? про яку невісту до Вас пишуть?"

Джур и руки опустив... ёму ясно тепер стало, про що веде річ Лаврова. "Треба вивернуться," пробігло у ёго в голові. — "Коли вже так, коли на те пішло, що ви взнали чужу тайну, так я вам все скажу... тілько для того скажу, щоб вас заспокоіть, а не для того, щоб обороняться самому... Був час у моі дитинні літа, ще студентом — я закохався в одну дівчину и вона в мене, думав одружиться з нею... Але то давна річ... ще до виізду за кордон те коханє минуло; серце моє стало вольним, и коли я завіряв вас, що тілько вас одну кохаю — то завіряв и завіряю в правді."

— "На що ж вас вважають як нареченого? чому ви не написали, що ви не жених більш для неї?" допитувалась Лаврова.

— "Я, виїхавши з Жуківки, нічого не писав; на всі листи до мене не одповідав."

— "Брехня!.. як вона знає, де ви? як вона знає вашу адресу?" перебила Лаврова.

— "Хиба світ клином зайшовся! хиба не можна розпитать у людей? Єсть же такі, що переписуються зо мною..."

— "Гм!.. а на останній лист послали одповідь?"

— "И не думав посилати."

— "А коли ж пошлете?"

— "Ніколи!.. на що писать!.. швидче забудуть..."

Лаврова замовкла... В серці ії піднялось боротє: ревность хоч трохи й заспокоілась, але зовсім ще не минула; річ Джура ще не запевнила ії зовсім; одначе ж виступило и кохане и жаль... Вона починала думать, що може вона образила Джура без вини.

— "Ох, ох, ох!" зітхнув Джур... "Гріх вам, Уляно Петровна! гріх!.. Серце моє повне чистого коханя до вас... воно усе ваше, воно одними вами живе и дише; святій вас нема для ёго нічого и нікого... а ви " — и знов Джур зітхнув и замигав рісницями... Лаврова мовчала.

— "Уляно Петровно!" заговорив Джур жалібним голосом; "хочте — вірте, хочте — не вірте, а я клянуся вам, що без вас мені житя не було й не буде... тілько з вами я спізнав свято жизни, тілько з вами хочеться

жить!" И з сим словом Джур нахилився и став цiловать руки Лаврової... Лаврова схилила и свою голову и поцiловала Джура в шию...

— "Я вiрю тобi, Антосю!.. я твоя, на вiки твоя." Лаврова почула, що з очей Джура капають iй на руки слёзи... — "Годi!.. годi! Антосю! не плач!... я виновата, я образила тебе!"

— "Улясю!.. Улясю!.." хлипав Джур, не випускаючи рук Лаврової.

Лаврова обвила ёго округ шиi и що сили було, притисла ёго до своiх грудей... Серце Джурове розривалось! в ёму ще лежав слiд Рисiного образа, ще тлiла искорка чистого свiтлого коханя до Рисi; а з другого боку стояла краса Лаврової, з нежонатою волею, з великими матерiальними достатками... Лаврова впилась своiми коралевими губами в Джуровi уста и в ту хвилю з серця Джура вилетiв образ Рисi, вилетiла Жуківка и потухла остання искра коханя до Рисi... Потухла!.. луна цiлованя одгукнулась десь на хвилях Рена и тiлько та луна та тихi хвилi свiтлого Рена були свiдками, як Рися умерла, на вiки умерла для Джурового серця...

Вернувшись до дому, Джур вхопив Жуків лист и стиснув ёго в руцi. Кров наче з цебра хлинула до ёго в голову; в очах стемнiло; вiн вхопився однiєю рукою за стiл, ноги затрусились; вiн швидче сiв... Дивився вiн и округ себе и в даль и на небо, и нiчого не бачив... скрiзь ёму здавалось темно... Седiв вiн якось без мисли, наче деревяний, наче прикований... Так минуло з годину. Джур очнувся: вiн був увесь мокрий, цiвки холодного поту бiгли з чола по лицю... "Один тому час!" сказав Джур и з якоюсь ярою злiстю принявся рвать Жуків лист...

— "Конець!" сказав вiн кидаючи у грубу останнiй шматок листа. "Конець!.. Не жди, Семене, нi мене нi одповiди!.. Прощай Рисю!.." Вiн зачинив дверцi у грубi, передягся, умився и пiшов у низ обiдать до Лаврової...

У вечері Лаврова и Джур довго — довго іздили по Рену на лодці.

V.

Не одна гадка повернулась в голові Рисі про те, що Джур не приіхав дружковать, та навіть не прислав и одповідь на Семенів лист. Покіль справляли весілє, сякі-такі весільні забобони одводили на якийсь час Рисіні думки од Джура... А ось скінчилось весілє, житє пішло звичайною чергою, наступила осінь, заперла вона Рисю в домі и в той час, коли Семен и Соня впивались своім щастєм, серце Рисі гризла невсипуща тревога. "Де він? що з ним? чом не пише? чом не приіхав? чи живий він? чи не забув він мене?" такі питаня клубком вились в молодій голові, и ні сама Рися, ні ії кревні не давали ій одповіди... Думає Рися, думає, чого-чого не передумає, — а все таки не заспокоіть себе: поіде вона до Віренка, поживе там день, другий, вернеться до дому и знов ходить замислена, наче не своя. Зберуться гості, Маслюковский и Оскерко почнуть увиваться коло Рисі — и залицянє іх нажене на неі ще більшу тугу.

— "Даремне ти, Рисю, тревожишся," стане говорить Семен; "певно, що Джурові ніколи, тим він и не іде и не пише."

— "Говори... ніколи!..." одмовить Рися; "наче багацько треба часу, щоб написать лист!.. Ні! не "ніколи"; а з ним щось недобре діється... може вмер!.."

— "Вже и вмер зараз... Тривай, и лист прийде и Джур воскресне з мертвих и приіде в Жуківку."

Рися тілько зітхне на такі речи, а не заспокоіться; та навіть и Семен хоч и не говорив, а починав думать, що Джур забув про Рисю, або може и вмер. Став Жук мізковать, як би довідаться про Джура. "Дай напишу," думав він, "лист до Бокогрія: хоч він и незнаёмий мені, але дарма! він приятель Джурові и певно знає, де Джур."

Не довго прийшлось ждать Бокогрієвої одповіди, та тілько вона не вдовольнила Жука. Бокогрій писав, що після листу з Дрездена Джур и до ёго не пише, хоча він послав Джурові два листи. Жук не сказав про переписку з Бокогрієм Рисі, а тілько порадився з матерю и з жінкою.

— "Ох, ох, ох!" зітхала стара Жучиха. "Я й давно бачу, що з сего дива не буде пива, та мовчу вже!... Нехай буде, як Господь дасть."

— "Що до мене," одповідав Жук, "так я раднійший, коли Рися не буде з Джуром; тілько жаль бере, дивлячись на неі... зовсім бідолашна змарніла."

— "Треба б іі чимсь розважить."

— "Чим же ви іі розважите, матусю?"

— "Може б поіхали ви гуртом у Київ, там все таки люде, город; а тут у нас хутор... Стара я людина, вік свій у хуторі звіковала, та й то иногді скучно буває, а то-ж то вам — молодим!.. Ось ну, Сеню! бери Соню та Рисю, та в Київ, а я на хазяйстві зостанусь."

— "Ледве, мамо, чи поіде Рися!.. а про те треба поговорить з нею."

— "Поговори, синку!"

Повів Семен про се річ з сестрою.

— "Чого ж ми поідемо до Києва?" сказала Рися. "На розвагу — кажеш ти! Гм! не розважить мене Київ... коли б ще більшоі туги не нагнав... Ні, Сеню, не поіду я! ідь ти, коли хочеш, з Сонею, а я домовати-му..."

— "Що ж ти висидиш дома?"

— "Те-ж святе, що и в Києві."

— "Ні, Рисю! не те. Там люде, освічена громада, там університет... там гніздо думок..."

— "Може се й так, не спорити-му, бо Києва зовсім не знаю; але що ж! кажу тобі, що моі думки — сам знаєш чим засновані; рада б я одкараскаться од них, одчепиться: не можу, чи не вмію... не сходить він у мене з думок... Коли б я знала, що з ним? чом не пише: я тогді б знала, що робить!.. у мене б дістало сили разом порвать, забуть усе минувше... вирвать з коренем те, що тягло до ёго."

— "Тягло!.. хиба тепер не тягне?"

— "Не скажу, що ні! але тягне більш до того, щоб освідчиться, чом він мовчить?"

Така розмова з Рисею трохи заспокоіла Жука. Він бачив, що в Рисі минула хвиля сердечноі хуртовини, що вона домагається вже не того, щоб бачить Джура а тілько одного: знать причину, чому він мовчить. — "Коли так," подумав Жук, "треба щирійш приняться за розвідки, треба смілійше йти на зустріч тому, що сталось з Джуром; а що б з ним не сталось — Рися сміло зустріне."

Так, "сміло"! бо Рися стала трохи не та, якою іі стрів Джур. Рік, котрий пройшов од часу виізду Джура з Жуківки, не марно минув для Рисі... Книжки, розмови з братом, особливо ж з Віренком зробили великий вплив на духовний розвій Рисі, и певно сам Джур, стрівши тепер Рисю, не пізнав би в ій тієі молодоі, веселоі, безжурноі Рисі, котру він спізнав у Жуківці. Рися за рік виросла багато духовно! кругозір іі поширшав: молоде, дівоче довірє підорвалось впливом аналізу, на котрий навертав іі раз-у-раз в своіх розмовах Віренко. И молодий здоровий розум Рисі став аналізовать не тілько те житє, яке вона бачила

округ себе, не тілько ті речи, які вона чула од Джура, а й те, про що вона читала.

Стала Рися шукать "правди"; стала добиваться того идеала, котрий вивів би ії на пряму стежку из ії сумліній. Вона ясно бачила, що житє округ ії людей йде негарно, що воно не так би повинно йти; але як? вона не вміла дать собі поради. Ій бажалось, щоб ії "идеал" взяв ії за руку и повів тим путем, де б вона змогла принести якусь реальну користь людям. И от раз якось сидячи одна на самоті, стала Рися добираться до духовної сторони Джура, стала думать над питанєм: чи вдовольнить Джур тому идеалу, який вона собі намалёвала, чи поведе він ії на ту дорогу, котра веде до правди, до добра, до безкористного услугованя громадского? — Стала вона, як уміла, анатомовать Джурову моральну сторону; згадала ёго розмови, ті засади, котрі він видавав, и стала шукать у іх чогось правдивого, живого. Чим більш вона думала — тим нижше спускався перед нею Джур... "Ні!" подумала Рися після довгих думок, "не такого, як Джур, нового чоловіка я хотіла б знайти... Одначе ж... все таки... я люблю Джура... Треба своіми думками поділиться з Сенею, що то він скаже."

И ось через кілька днів заводить Рися розмову з Семеном про Джура.

— "Скажи, Сеню, правду: як ти вважаєш Джура? які у ёго засади? що він за чоловік?"

— "Правду!.. гм! а не розсердишся?"

— "Ні!"

— "Таж ёго любиш!"

— "Так що-ж, що люблю! Хиба не можна слухать правди про того, кого любиш!"

— "Можна... та, бач, моя правда не вподобається тобі... крута дуже."

— "Дарма, говори!"

Жук подивився на сестру: лице Рисі и погляд були звичайно спокійні.

— "Ну, слухай," сказав Жук... "По моёму Джур — перш усего великий еґоіст; далі "космополіт", політичних засад у ёго не було й нема... гроші — ёго світоч; він пробереться в "люде"; буде колись багатим; буде лічить — та збирать гроші..."

— "Тай годі?" спитала журливо Рися.

— "Тай годі!.. чого ж ще тобі? ти чого б хотіла од ёго? може думаєш, що він чоловік-громадянин, що у ёго єсть громадска користь?... ні!.."

Рися ще більш замислилась...

— "Чом же ти мені давнійше про се не сказав?" спитала вона брата, трохи помовчавши.

— "Хиба ти мене питала про се? Я бачив, що ти так закохана в Джура, що у тебе нема и в світі нічого над Джуром..."

— "Се правда... я так думала."

— "А тепер думаєш так?"

— "Ні!"

— "А любиш ёго й тепер?"

— "Люблю."

— "И пішла, б за ёго?"

Рися задумалась.

— "Що ж мовчиш, Рисю?"

— "Що?.. не скажу тобі навірно, чи пішла б, чи ні... Я ёго люблю; але одружиться з ним... треба подумать ще... "

Жук обняв Рисю. — "Ну, коли так, Рисю, " сказав він,

"так тепер я тобі скажу, що ти не будеш за Джуром..."

— "Чому?"

— "Тому, що він тобі не пара, ти вже не любиш ёго."

— "Сего я не скажу: правда, тепер я не рвусь вже так до ёго, як рік назад, але колиб він тепер явився, сказав: ходім під вінець! я б може й пішла..."

— "И була б нещастна."

— "Може!.. а все таки треба, щоб я довідалась, де він и що з ним..."

В ту саму годину, як Рися вела з братом сю розмову, в хату війшов Віренко. Перед Віренком ніхто з Жуків ні в чім не таївся и Віренко давно знав про коханє Рисі.

— "Ех! годі Вам, Орино Йвановно, нудиться," говорив Віренко. "Нудьгою нічого не поможете."

— "Що ж діяти," питала Рися, "коли нудьга не кидає мене?"

— "Так ви ії покиньте!"

— "Рада б душа в рай, так гріхи не пускають."

— "Які там у вас гріхи! ви гаразд и согрішить не вмієте, " шутковав Віренко. "Ви от — розберіть гарненько: чом Джур не іде и не пише? Або вмер, або забув, або ніколи: коли вмер — вічна ёму память! коли забув — значить память у ёго коротка, не стоіть и він ні спомину, ні жалю; а коли ніколи, ну, тривайте, колись буде вольнійш..."

— "Ви жартуєте, а мені не до жартів."

— "Єй богу, не жартую! Вам просто скучно в Жуківці, діла у вас нема ні якого, ось возьміться за діло."

— "За яке?"

— "Хиба мало діла! Братчик ваш завів кассу, а ви заведіть школу... Не хочете сего, вивчіться акушерству або медицині. И посудіть самі, яку велику користь ви принесете нашій околиці. Я чув нераз ваші бажаня помагать народові, от и помагайте; помагайте ёму не в городі, а в селі: наша сила в селі, та в землі... А що вам Джур! забудьте ёго!.. знаючи ваш розвій, ваш погляд, я ніколи б не радив вам стать з Джуром у парі."

— "А що, а що, Рисю?! хиба не те саме я тобі казав?" заторохтів Семен.

— "Постій, постій!.. чом же б ви не радили мені?" спитала Рися у Віренка.

— "А тому, що, вийшовши за Джура, ви переідете жить в город, про Куличан тогді й байдуже... тогді з вас користи селянам ні якоі... "

— "Чудно! хиба, живучи в городі, не можна працювати на користь селянам?" перебила Рися.

— "Можна! та зверніть увагу на те, що праця городян — більш праця теоритична. Теоретиків у нас — хоч греблю гати, а практиків нема... через се й виходить, що говорять у нас багато, а роблять мало. Цур ёму, тому городові! в городах єсть и без нас кому працёвать, працюймо в селі!.. Кажу ж вам, наша сила, наше спасенє в селі, та в землі... Чи так, Семене Иванович?"

— "З городів идуть на села проводаторі цивілізациі, без городян села б заплісніівіли," одповів Жук.

— "Гай, гай!" всміхнувся Віренко. "А чи багато ж тих міссіонерів у нас; де ті плоди, котрі виросли на селах з кореня городянскоі цивілізациі? в чім полегшало нашому селянинові? — Яким він був темним літ 200 назад, такий й тепер! Скажете може, що цивілізация визволила ёго з крепацтва; а хиба не цивілізация запропастила ёго? хиба, давши особисту волю крепакам, "цивілізация" не наділа на всіх селян ярма економічного рабства? хиба "цивілізация" земства не сковує більше й більше своіми податками наших селян? А все з городів иде таке добро... и все именем цивілізациі... "

— "Е, ні! ні!" перебив Жук; "тут виновата не городянска цивілізация, а та фалшива дорога, котрою йшла цивілізация... стоіть тілько звернуть на пряму дорогу."

— "Так, але хто ж зверне? певно, що не ті цивілізатори и ватажки, що посідали в городах... Треба пильновать, щоб селяне самі звернули на путь цивілізациі, треба, щоб городянскі цивілізатори покинули теоретичну роботу в городах, та взялись за роботу в селах, та повели цивілізацию "з низу в гору". Всяка рослина йде в гору з землі... Дайте селянам землю, у іх буде хліб; уменьшіть налоги — у селян будуть

гроші, не буде жидівскоі лихви; дайте учителів — вони самі заведуть школи... от що! землі й землі, світу и світу дайте селянам!"

— "От тілько заговорили про землю, зараз и являються земці," заговорив Жук, дивлячись в вікно. "Хмара приіхав."

— "Хмара з-проста не приіде..., але я не хочу й бачить ёго," сказала Рися и пішла в свою кімнату.

Хмара справді не з-проста приіхав. Полебезивши де-що з Семеном и з Віренком, Хмара сказав:

— "Я отсе до вас, Семене Иванович! будьте ласкаві запоможіть мені... вибився з грошей, зарадьте мене з касси вашоі."

— "Не можна," одповів Жук; "ви не товариш по кассі."

— "А хиба з касси дають позичку тілько товаришам?" питав Хмара.

— "Тілько! "

— "Так щож! коли так, то й я пристану в товариші, запишіть и мене."

— "Добре, тілько ж ви знаєте мабуть, що тепер у нас вже сто товаришів и ми нових приймаємо по вибору; а вибирає не сама адміністрация, а все товариство."

— "Що ж! певно, що мене виберуть... я ж не аби-хто, а таки й чиновник и член земскоі управи и не аби-який хазяін..."

— "Запевно, що виберуть," сказав Жук. "От на тім тижні в суботу збирати-меться товариство, я заявлю про вас."

— "Отсе й добре; бо в суботу и я буду в Куликах з посередником. "

— "Чого?"

— "Та хиба ви не чули, яку мороку накинуло нам земство з ґуберніі?"

— "Не чув! кажіть, будьте ласкаві!"

— "Просто чудеса! велять нам, щоб ми підмовляли селянскі громади заводить школи. Яка громада постановить приговор, що дасть будівлю на школу и учителеві, и давати-ме сторожа, топливо и провізию учителеві, так повітове земство пополом з ґуберским давати-муть учителів и платити-муть учителям... Ну, тепер самі осудіть: чи се таки до ладу? раз, що наше повітове земство и так вже тратить на народні школи тисячу сто карб. — а се не шутка! а друге, де таки видано, щоб мужики самі стали зъохочуваться до вченя?! та й на що воно ім, хиба треба вміть читать и писать на те, щоб орать землю? Повидумують отам у Чернігові невідь що, а ти тут ізди та валандайся з мужвою..."

Віренко став барабанить пучками по столу, а Жук сказав:

— "Я не згоджуюсь з вами! школи дуже потрібні нашим селянам и земство се добре видумало, тілько треба намовити селян."

— "Ото-то й воно: "підмовить..." Легко сказать!.. так то й підмовиш мужика! От коли б в шинок, він би з-разу послухав, а до школи ледве... Та й що за підмовлюванє мужика! просто звеліть тай годі! Святе діло було у нас, як служив я окружним начальником: гукнеш було, прикажеш — усе, що хоч, як з землі виросте."

— "Чи пробували ж ви вже підмовлять яку громаду?" спитав Віренко.

— "Пробували! іздив сам предсідатель у Хмелівку, цілісенький день бився в громадою, нічого не вийшло. Як затялись, одно твердять: не треба нам школи, тай годі!"

— "Чудно щось!" промовив Віренко.

— "Нічого не чудно!" одповів Хмара. "Мужик, кажуть, ворона, а хитрійший чорта: вони добре знають, що школа ім хліба не дасть, а платить на школу треба... Отже в Батурині була казенна школа, тепер нема: покіль були окружні начальники та приказували старшинам заганять діти в школи, потіль и школи були: нестало окружних — и школи опустіли, ніхто не посилає дітей..."

— "На те єсть своі причини," сказав Жук.

— "Які?" спитав Хмара.

— "Раз ті, що приневолювали дітей учиться, а друге, що в школах погано вчили и били."

— "А ви б то гадаєте, що можна не приневолювать?.. можна вивчить не бивши? Гай! гай! се ви так говорите, що не знаєте зовсім мужика... Вже ж ми й не мужики, а хиба нас не драли, як вчили? хиба даром кажуть люде, що за битого двох небитих дають?"

Віренко одвернувся и вийшов у другу кімнату; Жуку гидко було спориться з Хмарою, він перевів розмову на що инче.

— "Пора б нам, Семене Иванович, розквитоваться за отой клинок — знаєте? що торік ще я говорив вам... а то от-от наідуть межовать."

— "Не за мною діло стало: давайте, спитаймо старих людей, виберім третчиків, нехай розсудять."

— "Що ж судить — коли земля моя!"

— "Ви кажете, що ваша, а я кажу, що моя: от и нехай люде розсудять, хто прав, хто виноват."

— "Слухайте, Семене Иванович!" залебезив Хмара, беручи Жука за обидві руки; "що вам стоіть той клинок: двісті квадратних сяжнів землі, та 17 дубків... Се для вас — тьфу, а для мене, чоловіка бідного, се велике діло, тай межа не буде зіпсована у мене. Уступіть ви мені той клинок!"

— "Як же я вам ёго уступлю, коли він не мій?"

— "А чий же він?"

— "Ви кажете, що ваш."

— "А ви — що ваш. "

— "Еге! значить: ні ви мені, ні я вам не можемо уступать; треба, щоб нас люде або суд розвів."

— "Отсе нехай Господь криє! з роду не сподівався, щоб довелось з вами судиться."

— "Судиться не сором," сказав Жук.

Довго ще Хмара лебезовав, заходив він коло Жука и сяк и так — нічого не вдіяв; Жук стояв на своєму: "нехай люде або суд розведуть нас!" З тим Хмара и поіхав, обіцюючись скоро навідаться до Жука.

Того ж дня в вечері зібрались у Жучихи воєнні. Сопун зайшов у кабинет до Жука и став роздивляти на стінах портрети.

— "Се хто такий?" спитав Сопун, показуючи на одну фотоґрафію.

— "Мій знаёмий, разом були на університеті; та, здається, ви стрічали ёго и у нас в домі — лікар Джур."

— "Ба! тепер нагадую!.. так, так! бачив я ёго у вас. Чи ви знаєте, де він тепер?"

— "Хто ёго зна'! давно вже не пише до мене... він був за кордоном; може доси вернув в Россию."

— "Ні, й доси за кордоном."

Жук схопився и причинив двері.

— "Ви як про се знаєте?" спитав він Сопуна.

— "Моя знаёма писала... писала, правда, давно, ще з початку осени... Джур у неі лікарем, у неі й живе, десь на Рені; писала и в якім городі, та забув."

Жук посилковався затаіть свою цікавість и замовк, думаючи розпитать у Сопуна подрібицю другим часом. — Але Сопун принявся сам широко вести розповідь про Лаврову, про іі красу, про іі розвій, и виходила з ёго розповіди Лаврова чимсь таким високим, що, як кажуть, ні пером написать ні в казці росказать.

VI.

На другий день Жук не витерпів и побіг до Сопуна на розвідки про Джура. Ті вісти, котрі він одібрав про Джура, особливо ж про Лаврову, запевнили ёго, що Рися вилетіла з Джурової голови. "Як же тепер зробить," думав Жук, вернувшись до дому, "чи просто з одного разу все

росказать Рисі, чи трохи-по-троху підготовить ії?" Ёму здавалось, що красче кінчать в один раз; але прийшла думка, що треба спершу порадиться з старою и з дружиною.

— "Боязко, сину, говорить з-разу," радила стара Жучиха.

— "Чого боязко?"

— "Щоб не було так, як з Сонею... цур ёму! Мене накаряв міх, так я й торби боюсь... лучше, синку, повагом!"

— "А ти, Соню, як думаєш?" спитав Семен.

— "По моєму, не слід тяг ти; одклад не йде в лад; Рися й сама трохи не завірена, що Джур забув про неі."

— "Ну, як знаєте діти... та тілько коли б воно знов не вийшло чого!.. крий Боже!.. Заступи нас, свята Варваро!" И Жучиха набожно перехрестилась и глянула на образ.

Отже того дня якось и сам Жук не рішився заговорить з Рисею, наче ёму жаль ії було, наче жаль було розвіять ту мрію, в котрій ходила Рися, и котра справді — давно розвітрилась.

Другого дня в вечері, сидячи за чаєм, Жук завів річ про Джура; силкуючись, щоб бесіда йшла весело, він згадував часи свого студентства, згадував усе, що знав смішного про Джура. Рися мовчки перегортувала листки якоісь новоі книжки, а Жучиха не спускала з Рисі очей: вона запримітила, що Рися ніби прикусує губи, ніби ій немила Семенова розмова, — и стара не помилилась.

— "Годі, Семене, шутковать!" озвалась Рися. "Мені здається, що тебе кортить сказать щось нове про Джура; ну и говорив би швидче, просто, без обиняків... так?"

Семен не видержав строгого погляду Рисі, засоромився и мовчав.

— "Ну, що ж мовчиш?" допитувала Рися, "говори!.."

— "Коли говорить, так слухай!" И Семен принявся росказувать, що взнав од Сопуна про Джура. Рися сиділа мовчки, підперши голову обома руками и поставивши лікті на стіл. Вона сціпила зуби и дивилась на верх стіни, наче перед ії очима не стояла та стіна и не закривала далекого безкраёго краёзору.

Жук ходив по кімнаті. Стара плела чулок, Соня щось шила, самовар потух, у хаті було тихо наче в усі, тілько рівні ступні Жука тревожили ту могильну тишу... Усі мовчали, кожен чув себе в якомусь незвичайнім стані.

Так минула ціла година, ніхто не починав розмови, наче в кожного приріс язик до піднебіня.

— "Чи так — то й так," озвалась Рися, встала, попрощалась и пішла до себе в кімнату.

— "Чи я ёго любила, чи тілько на хвилю закохалась у ёго?" питала сама себе Рися, сівши біля столу. "Ні!.. я не любила ёго!.. ёго любить не можна... він чоловік без серця... А він?.. він... чи не насміхався він з моєі молодости?.. чи було в ёго хоч капелиночки коханя до мене?" Рися стала згадувать знов усе те минувше, що було в те літо, як Джур гостёвав у іх. Думки ії так наперлись в один бік, що вона в кожнім слові Джура бачила насмішку... О, Боже ж мій!" скрикнула вона; "яка ж я була дурна, не розумна!.. Ні!.. так робить не можна!.. я повинна покарать ёго... я покараю ёго — не за те, що він закохався в другу, а за те, що він сміявся з мене..." Рися схопила папір и перо и стала щось писать; але слова не йшли, рука тряслась, вона швирнула перо, порвала на шматки папір и стала швидко ходить по кімнаті.

— "Ні!.. нема сили... дух захватує!. та й що писать и куди писать?.." Вона напилась води... Двері тихенько рипнули и війшла Жучиха.

— "Ти не спиш доню?"

Рися здивовалась. "Чого се ви, матусю, прийшли?"

— "Провідать тебе, чи здорова ти?"

— "Здорова, ненечко! не турбуйтесь, идіть спать!"

— "Ти дуже бліда, Рисю! а очи як горять!.. я трошки посижу у тебе."

— "Посидьте."

— "Що ж, Рисю, ти думаєш робить?" спитала Жучиха трохи згодя.

— "Ще й сама не знаю, мамо! Знаю добре тілько одно: що, коли правда усе те, що я чула од Сені, так коли б Джур яким чудом переродився, став таким, яким би я хотіла ёго бачить; коли б заприсягав, що любить мене, що не жити-ме без мене, коли б я завірилась, що справді без мене він не може жити: то й тогді б я не обернулась до ёго... Честні люде так не роблять, як він: коли він вже не любить мене — я за се не ремствую, але чом він просто не написав мені про се, а замовк? значить він не любив мене, він тілько сміявся... идіть, мамо, спать! не безпокойтесь про мене, я спокійна."

Жучиха журливо глянула на дочку, зітхнула, перехрестила іі, поціловала и пішла.

Рися лягла спать. Не спалось ій; над нею нависла хмара не нудьги, а жалю; ій все таки верзлось одно: що Джур сміявся над нею. В серце до неі стала пробиваться пімста. "Я вимещу ёму... я посміюсь над ним ще

гірше, ніж він з мене... Я його знайду... знайду під землею... Я стану перед ним як манія, не дам ёму супокою ні на годину; скажу: "от се тобі плата за твоє коханє..." Потім... потім..." Вона й сама не знала, що "потім". Незвичайне чувство злости давило іі; іі кидало то в жар, то в холод. К світу чувство трохи вгамовалось и Рися заснула.

— "Матусю!" говорила другого дня Рися матери; "я через тиждень поіду."

— "Куди?" спитала з дивовижею стара.

— "За кордон."

— "Що ти, Рисю! чого ти поідеш?"

— "Чого?... поіду вчиться... а може — може й Джура знайду де...."

Жучиха ще більш здивовалась: учора Рися одрікалась од Джура, а сегодня говорить, що поіде шукать ёго!..

— "На що він тобі здався? — ти ж учора говорила..."

— "Говорила, що не обернусь до ёго. — Так, але я не на те й шукатиму ёго... я знайду ёго, щоб посміяться над ним..."

— "Цур ёму, серденько! викинь ёго з голови, забудь про ёго! — Чому ти там учити-мешся?"

— "Медицині буду вчиться... поіду в Цюрих, вивчусь и вернусь до вас в Жуківку..."

— "Мій вік... Рисю! сама знаєш: день до вечера... заідеш, я вже й не побачу тебе." Жучиха стала плакать. Слёзи матери стревожили Рисю, вона принялась заспокоювать іі.

Семен и Соня хоч и здивовались на бажанє Рисі, але не одговорювали іі іхать в Цюрих. Про Джура Жук не безпечився, він запевно думав, що Рися й сама сказала, що не бігати-ме по Европі, шукаючи Джура, а буде силковаться розізнать, де він, и взнавши запевно про се, явиться перед ёго, "щоб помстить, щоб посміяться з ёго".

VII.

Зібралось товариство позичкової касси. Обсудивши належачі справи, Жук заявив, що Хмара проситься, щоб ёго приняли в товариші.

— "На що нам Хмара? у нас досить товаришів и без ёго," обізвався хтось з громади.

— "Не треба, не треба ёго! він пан и до того ще баламут; Цур ёго!" говорили в другім кінці хати.

— "Тривайте, люде добрі! так не можна!" заговорив голова, "треба на шарі кинуть."

— "Що там ще на шарі! Не треба ёго, одно слово: не треба, тай годі!" гуторіли товариші.

— "Треба по закону," озвався Жук.

Довгенько стояла спірка, чи приймать Хмару в товариство, чи ні? в кінець кинули шарами: голова почав считать шарі и — ні одного на право!..

— "А що? а що?! хиба не правду говорили, що не варт було й часу тратить?! Казали просто: не треба; нічого було й на шарі!"

Тим часом у другім кінці села зібралась куликівска громада радиться про школу. Мусів приіхать мировий посередник и Хмара. Як ось привернули и ті громадяне, котрі були на зборі в товаристві касси. Стали говорить, як Хмару не приняли в товариство: піднявся сміх, регіт, глузи. Шуткам не було кінця. Кожен силковався вставить своє слово, щоб посміяться з Хмари.

— "Добре, добре братці зробили, що не приняли ёго... И так иногді буває тьмяно, а то ще як наверне Хмара, так певно, що й серед зими йти-ме дощ... ха-ха-ха!.."

— "Бач, куди хотів запустить свої лапи... ласий до чужого добра... Ні!.. дзусь!.."

— "Годі вам зуби скалить!" гукнув старий дід на молодіж. "Підняли голос, наче в шинку... тривайте, от прибіжить Хмара, так тогді притихнете з-разу; з-разу хвости підберете... знаєм вас!"

— "Куди ж пак! як раз отсе так и злякаємось!.. єсть чого! не бачили Хмари!.. ха-ха!"

Почувся дзвінок... показався трояном тарантас; з него виліз спершу Хмара, а за ним вивалився товстий наче жлукто, виголений наче Німець, мировий посередник Гуж. Громада замовкла, звичайно зняли шапки и поклонились.

— "Чи вся громада?" спитав Хмара.

— "Мабуть уся, а може хто й зістався на припечку кашу істи," одповів хтось з громадян.

— "Ти не шуткий, собачий сину! Я не шутковать приіхав з вами!" гукнув Гуж.

— "Та які ж тут шутки... ми не шуткуємо."

— "Начальство веліло школу завести у вас: чи потрібна вона вам, чи ні?" спитав посередник громаду.

— "Воля начальства! коли треба, нехай заводить, а про нас байдуже," обізвався старий Косаренко.

— "Треба, щоб ви дали хату на школу."

— "Де ж ми візьмемо ії? у нас зайвоі хати нема."

— "Вибудуйте!"

— "Ні з чого и нікому; у нас майстрів нема... та й спроміжности — Бог дасть!"

— "Так як же?" питає Гуж.

— "Хто ёго знає як — я не знаю як!... нехай громада говорить. — Громадяне! говоріть!" обізвався Косаренко.

— "Говоріть, діду, ви, а ми за вами!"

— "Хиба мені в тій школі вчиться?.. про мене — байдуже, мені ії не треба! А коли начальство хоче, так се ёго воля, нехай заводить, нехай будує... ёго воля!"

— "Дурні ви! ось слухайте, що я скажу." И Гуж принявся розповідать, яка користь буде з школи. Громада слухала и мовчала.

"Ну, що ж! зрозуміли?" питає Гуж.

— "Та, поздоров Боже вас! зрозуміли усе добре: виходить велика користь: дай хату на школу, дай хату учителеві, дай харчі, заплати сторожу, дай топливо, усе дай, та дай."

— "За те діти ваші вчити-мугься," вмішався Хмара.

— "А чому вони вчити-муться там?"

— "Читать, писать, апостола читать в церкві."

— "Оввa, велика користь! апостола у нас и дячок добре читає, а хто хоче — той и в священика вивчиться читать апостола; та й що нам з того апостола... коли усі будемо читать, так нікому буде й слухать..."

— "Чого ж би ти хотів?"

— "Е! чого б я хотів? я б хотів, щоб навчали хлопця чоботи шить, сокиру насталить, оскард загартовать, лушню зробить — от, що б я хотів! А то апостола читать.. у дяка хліб одбивать... такоі школи нам не треба..."

— "Не треба... не треба!" гукнула разом громада. "Он у Бучівцях — покіль не було школи, люде були сяк-так, а як завели школу та навчились читать апостола, зовсім люде подурнійшали."

— "Що з дурними говорить? приказать ім, тай годі!" сказав Хмара.

— "Не можна приказувать, треба пересвідчить," одповів Гуж и послав до попа, зовучи щоб прийшов "убіждать" громаду. Прийшов піп; почав текстами доводить користь школи. Громадяне мовчки ковиряли ціпками землю.

— "Дякуємо начальству за ёго ласку, що не забуває про нас; але коли нам потрібна буде школа, так ми іі й самі заведемо без начальства," сказав Косаренко.

— "Як, як?" перебив ёго Гуж. "Без начальства, так се ти против начальства! се ти бунтуєш! Я тебе за се в тюрму, стара собако!"

— "Як же я бунтую?"

— "Мовчи!" крикнув Гуж. — Косаренко подався назад, насунув шапку и поплентався до дому. З ёго проводу стали и другі розходиться.

— "Се справдешний бунт!" підбивав Гужа Хмара. "Гляньте! усі розійшлись: як вони сміли розходиться?"

Довго ще бились Гуж и Хмара и поіхали назад з нічим; громада не дала приговора на школу.

— "Се все так Жук строіть," сказав ідучи Хмара Гужові.

— "Чи правда?"

— "Побий мене святий хрест, коли брешу! се все він на пакость земству и начальству... бунтує народ... звістно, він недовірок: в Бога не вірує, начальства не признає... нігіліст."

— "Еге! ге!.. так он воно що! Ну коли так, то се річ друга; треба ёму втерти носа, треба ёго підборкать."

— "А чи знаєте ще те, що Жука до всего підстроює отой Віренко?"

— "Се той Сибирець. що недавно вернули ёго з Сибири?"

— "Еге!"

— "Цитьте ж — се не переливки! Тут діло не просте: то-то я бачу, що Куличане піднимаються на диби... аж бач, воно що!.. Не даром же вони против апостолів таке несли... бач, каже, з апостолів нема користи: нам треба шевців та ковалів, а не апостолів... бач! Тривайте ж!.. так воно не буде! Отакі то греблі рвуть... Поганяй ти, диявол! швидче!" гукнув Гуж на погонича.

VIII.

Рися поіхала... В домі Жуків стало якось не так як було: усе стояло на своїм місци; тіж стіни, таж мебель, тіж люде, не має тілько однієї Рисі — и кожному чоловікові з боку стало примітно, що виізд Рисі нагнав якийсь смуток на дім Жуків. Стара Жучиха ходила наче не своя: то вештається и суєтиться мовчки по всім хатам, то сяде знов, як скоро по смерти було мужа, під своїм любимим вікном, плете чулок; пучки ii перебігають по прутках, а очи вставляться и дивлятъся кудись далеко: не на гумно вже, як колись було, не на сад, не на церкву, —ні, вони дивляться кудись висше церкви, низше неба, наче хочуть знайти ту далеку країну, куди заіхала Рися.

Минуло тижнів шість. Од Рисі прийшло два листи: один з Відня, другий з Цюриха: писала Рися, що вона записалась в університет, що екзамен здала добре. Семен и Соня на радощах аж в долоні сплеснули; Жучиха всміхнулась, глянула на образ, перехрестилась и знов взялась за чулок.

Аж ось заголосили під ворітьми дзвінки и біля Жучишиного двору зупинилось три вози. Сім чоловік в панскому убрані війшди в дім, по-зад усіх стояв наш знаёмий Хмара.

— "Що воно за оказия?" подумала Жучиха. "Що се за гості, та ще як раз на обід... Лишенько ж мені!.. треба швидче бігти до куховаря, щоб страви стало на всіх."

Жук и собі не мало здивовався; побачивши між гістьми офицера в жандармскім убрані... Один з гостей з гербовими ґудзиками виступив наперед, підойшов до Жука и спитав:

— "Ви Семен Иванович Жук?"

— "Я," одповів Жук.

— "Я судовий слідователь, а отсе зі мною товариш прокурора, комісcар, жандармский офицер и становий; а ото останні — ваші сусіди: дворяне Хмара и Кабанець; я взяв іх за свідків... По волі начальства я мушу потрусить вас."

Жук трохи поблід. В душі ёго закипіла злість. "Порядки благоустроєного государства" підняли в ёму цілу хуртовину: він в очевидь бачив, на скілько заспокоєне в "благоустроєному государстві" житє частних людей. Як евангельский злодій, про котрого сказано, що ніхто не відає, коли прийде "тать в нощи", так и слуги "благоустроєного государства" вриваються, коли захочуть, в дім кожного и роблять, що хочуть...

Жук пересилив себе и спокійно спитав слідователя:

— "Чого ж ви шукати-мете, трусячи мене?"

— "Законопротивних бумаг и книг."

— "Добре! шукайте!.. Тілько спершу объявіть мені, як слідує по закону: з якоі причини ви трусити-мете мене?.."

— "З волі и по приказу начальства..."

— "Се не причина — "

— "Другоі ми не знаємо..."

— "Та, коли так, то й я вас не знаю; будьте ласкаві, покажіть мені приказ начальства, щоб я завірився, що ви справді од начальства, и щоб я знав, що ви чиновники, а не хто инчий..."

— "Хто ж инчий має право трусити?" одповів слідователь.

— "Всяково буває... самі добре знаєте..."

— "Се-б то як?" перебив товариш прокурора, "се-б то ми самозванці?"

— "Я сего не кажу, я хочу запевниться, що ви не самозванці."

— "От становий и сусіди ваші Кабанець и Хмара запевнять вас, хто ми; а приказу ми вам не покажемо... не гайте нам часу, ведіть у кабинет!.."

Жук здвигнув плечима.

— "Коли по волі не хочете, ми потрусимо по неволі; поламаємо замки у вашому бюрі и потрусимо," сказав слідователь.

— "Робіть, що хочете," одповів Жук.

Принялись трусить. Передивились усі столи, скрині, переширили усі мишачі нірки; дивились у груби, лазили на горища, ходили по коморах, в омшанику, були и в клуні... Одложили на бік вид могили Шевченка,

книжку Бока "Про здорового и недужного чоловіка" и два якісь листи. Скінчали трусеницю, стали розпитувать Жука. "Де печатана книжка Бока?" спитав слідователь.

— "В Москві, — хиба не бачите?" одповів Жук.

— "Гм! тут нема першого листка... може воно печаталось у Лондоні — "

— "Може," сказав сміючись Жук.

— "А що отсе за листи у вас, відкіль и від кого?"

Жук глянув на листи и сказав:

— "Один з Чернігова од мого товариша, другий з Києва од лікаря."

— "А про яке отсе товариство пишуть до вас з Чернігова?"

— "Се писалось кілька літ назад, як клопотався я завести позичкову кассу."

— "Гм!"

Чиновники стали ще раз читать той лист. Перечитали... переглянулись один з другим и вернули Жуку.

Написали акт, що нічого законопротивного не знайшли, и стали прощаться просячи у Жуків вибаченя, що потревожили іх: "Знаєте," говорив жандарм, "наше діло підневольне, ми не по своій волі; велять — повинні слухать."

Чиновники поіхали, зістався Хмара, щоб поговорить "про своі сусідскі діла".

— "Чи знаєте, Семене Иванович, що отсе усе значить?" сказав Хмара, лестячись до Жука.

— "Добре знаю: те значить, що вас не приняли в позичкове товариство..."

— "Що ви, що ви! Господь з вами! щоб я пішов на таке паскудне діло!.. Оборони мене Боже!.. От нехай мене отсей святий хрест побє!" Хмара перехрестився.... "А я дорогою випитав у слідователя: се на вас зробив донос Гуж."

— "За що?"

— "Не знаю."

— "Е! ви всі одного Бога чорти, усі одним миром мазані... Коли б правда ваша, що Гуж зробив донос, так певно, що ви ёго підбили, — бо за що б Гуж доносив на мене?.."

— "У ёго вже натура така: може хотів вислужиться... отже й скріпився... так ёму й треба!.."

— "Тревайте!" перебив ёго Жук; "коли ваша правда, так я подам на Гужа жалобу, за те, що він зробив донос, и напишу, що довідався про се од вас."

— "Борони Боже!" скрикнув Хмара, підскочивши з свого місця... "Як се можна! я вам по дружбі, потайно се сказав, а ви хочете писать!.. Як се можна!.. ви мене погубите, за се мене в Сибір запроторять..."

— "От и виходить, що тут якась брехня єсть!.. Ну, та се ваше діло; а я знаю що робити, знаю, що бучу підняв не сам Гуж: без підпалу дрова не горять..."

Хмара ще раз забожився, що він не сном ні духом не причастен ні до чого, що все се Гуж скуёвдив, попрощався и поіхав.

———

Через пів року у Куликах поселився жандармский унтер-офицер. Рідкий день виймався такий, щоб він чого-небудь не за-мутився у двір, а часом и в дім до Жучихи: то рука заболить — прийде лікарства просить; то прийде позичить чорнило, або купить чого и т. и...

———

IX.

Наступив 1872 рік.

Весна. Жуківский сад мов молоком облитий: дерева в повнім цвіту во всій красі; ясне чисте сонце повагом, гордо пливе по синёму небу. На садовому ґанку в домі Жучихи лежить великий килим, на ёму двоє дітей: дівчинка и хлопя. Хто б не глянув на іх, зразу б вгадав, що то Семенові діти — обоє як вилитий батько!.. Біля дітей купа играшок, стара нянька забавляє дітвору. А в домі и в дворі Жучихи велика суєта: кучер на конюшні лаштує и запрягає коней; служанка носиться то в кухню з дому, то в дім з кухні. Стара Жучиха якась сумна, замислена вештається, клопочеться, вкладуючи и завязуючи торбинки: в одну вона кладе пиріжки, в другу — всячину, в третю жарену курку. Коні запряжені и підъіхали до рундука: слуги почали виносити з дому подушки и клунки...

— "На що ви, матусю, стілько понапікали? де ж нам з отсими торбинками возиться," говорить Соня.

— "Бери, доню, бери! воно не заважить; ідеш на день, бери на два."

Вложились. Стали прощаться. По старосвітскому звичаю усі, хто був у хаті, сіли. Ніхто ні слова... Ще хвилина — піднялась стара Жучиха, а за нею и всі: стала вона перед образом, положила три земні поклони, перехрестила сина и мовчки, обнявши, стала цілувать ёго.

— "Не барись, синку!" єле промовила стара, а слёзи так и текли з очей. "От-як на старість! самотою зістаюсь... лишаєте мене одну..."

— "Як одну — а он двоє вам унуків," сказала Соня. Жучиха глянула на унуків, зітхнула и ще кріпше заплакала.

То Семен віз у Киів свою жінку до лікарів. За другою дитиною Соня стала хоріть, худіть и жовтіть. Свої лікарі довго лічили, довго поіли іі латинскими приправами — нічого не помогало, а в кінець нарадили іхать у Киів.

Киівскі лікарі задержали Соню на цілий місяць. Семен зістався з нею.

Раз якось Жук зайшов у книгарню до Литова купить якусь книжку. На другім боці книгарні стояв якийсь мужчина и розмовляв з купцем, лиця ёго не видно було Жукові. Почувши голос того мужчини, Жук здрігнув и инстинктивно обернувся: перед ним стояв Джур.

— "Ба! Антоне!" скрикнув Жук.

Джур подавсь назад и почервонів.

— "Чи справді не пізнаєш?" питав Жук, підходячи ще близше.

— "Здається... Жук," промовив стиха Джур.

— "'Здається'... не бійсь, не вклепався!.. вірно: Жук. Та хиба ж таки я так перемінився, що трудно пізнать мене?"

— "Таки перемінився," одповів Джур; відступаючи до дверей. "Чи на довго в Київ?"

— "Коли випустять... я привіз недужу жінку."

— "Ба, я й забув и не поздоровив тебе... Ти вже й жонатий — скажи, з ким?"

— "Приходи до мене, так побачиш... а то я не скажу."

— "Добре, добре, зайду, конечно зайду; скажи, де ти задержався?"

Жук дав адресу.

— "Завтра з-ранку певно зайду до тебе; жаль, що сегодня не можна: зараз іду до вельми недужого в село, а вернусь хиба в ночи... ну, та побачимось!.. Бувай здоров!" Джур поклонився, протяг Жукові руку и не то що вийшов, а вибіг з книгарні. Слідом за ним побіг и Жук, щоб швидко занести жінці таку несподівану новину. У себе Жук застав лікаря.

— "А вгадай, Соню, кого я бачив?"

— "Не люблю вгадувать, кажи просто, кого?"

— "Джура!"

— "Що ти!.. чи правда? де він?"

— "Тут у Києві."

— "Давно?"

— "Не скажу, не розпитував, не було часу, Джур вельми хватався до якогось недужого в село."

— "Хиба ви знаєте Джура?" спитав лікар.

— "Як же, як же... ми разом вчились, були приятелями, він у нас ціле літо гостёвав... Та як поіхав за кордон, так наче в воду впав: кілька літ ні слуху ні духу... аж де стрілись... казав, завтра зайде до нас."

— "Чудно!" одповів лікар.

— "Що чудно?" спитав Жук.

— "Я за певне знаю, що Джур хотів сегодня іхать зовсім з Києва."

— "Куди?"

— "Далеко — аж у Єгипет."

И Семен и Соня витріщили очи на лікаря.

— "Чого в Єгипет?" спитали вони разом.

— "Гоіться... у ёго чахотка... ёму не довго жить; він зовсім спродався... и дім свій продав."

Кожне слово лікаря більш и більш підбивало у Жуків цікавість и кидало іх у дивовижу. Вони стали розпитувать у лікаря подробицю про Джура и от-що лікар росказав ім.

— "Позаторік приіхала з-за кордону до нас у Київ богата пані Лаврова и привезла з собою домашнёго свого лікаря, вашого приятеля Джура. Маючи у себе великий гурт знаёмих поміж панами, Лаврова за пів року зробила Джурові таку практику, якої не має у нас ні один лікар-профессор. У Києві тілько й говорили, що про Джура. И справді стояв він того! було де не посій, там и вродить Джур. Та й везло ж ёму здорово! Через рік він купив у Лаврової дім; вступив товаришем до акціонерного банку и став директором... Далі виступив з дисертацією про глисти, взяв учене званє — доктора медицини и став доцентом в університеті. И хто ёго зна' як у ёго ставало часу: усюди він поспівав: и в банк, и в університет, и в клініку и на практику... Війшов він у велику славу; гроші загрібав лопатою, а все таки Лаврової не кидав, був у ії лікарем, и жив у неі... Ходила про іх сяка-така гутірка; ну, та у нас у Києві вже без того не можна... Отже останнёю зимою став Джур кашлять. Кашляє та кашляє, а далі и кров показалась... Погане діло! зібрав він до себе на пораду трохи що не всіх киівских лікарів, и я був. Роздивились, вислухали... Е, погано!.. бучорчатка... треба іхать в Єгипет, там може ще й протягне"...

— "То то," заговорив Жук, "дивлюсь я на ёго й сам собі не вірю: чи се Джур, чи ні? такий він став худий, та чудний з лиця."

Даремно другого дня Жуки ждали до себе Джура: він не приіхав, — він ще з-вечера виіхав у Єгипет...

X.

Соні полегшало; и в Жуківці повеселійшало, особливо як в кінци весни прийшла від Рисі звістка, що вона іде до дому.

— "Видно, що я не зовсім грішна," говорила Жучиха стара. "Бог почув моі молитви: сохранив моіх дітей и одвернув од Рисі нещастє. Яка б то вона була безталанна, коли б одружилась з Джуром."

Рися довідавшись, що в Петербурзі заводять при медицинскій академіі курси для женщин, стала на тім, щоб залишить цюрихский університет и перебраться у Петербург, сподіваючись на те, що разом одчинять усі чотири курси и вона здасть екзамен прямо в четвертий курс.

Чим більш підходив той день, в котрий сподівались Рисю в Жуківку, тим більш Жучиха становилась неспокійна; серце матери лічило не дні, а години. Забула стара Жучиха про все, тілько одно й було у неі на думці, щоб швидче приіхала Рися. Стара не зводила своіх очей з воріт: як тілько загуркотять на улиці колеса, вона зараз и біжить до вікна.

— "Йване, Йване!.. Параско! Параско!" гукає вона на слуг, "біжіть швидче до воріт, подивіться, чи не Рися іде."

На-силу дождалась стара приізду своєі любоі Рисі. Рисю й пізнать трудно було, так вона змінилась: підросла, роздобріла...

— "Де се, Рисю, твоя коса?" питалась стара у Рисі, дивлячись на іі обстрижену голову. "Ти мабуть нездужала, так вилізли коси?"

— "Ні, матусю, се я умисне обстриглась."

— "На що?"

— "Красче так, менше діла; з довгою косою й возня велика: треба іі чесати, вбирати, тратити час — а часу у мене зайвого не було; треба було пильновати про вченє... От я й обстриглась, так красче, швидче."

— "Може воно й так," одповіла стара, "то якось не яково, чудно... у дівчини обстрижена голова, наче у хлопця... Наші люде очи тобі висміють... у нас дівоча коса — святе діло."

— "Байдуже! хай сміються!"

— "Та вже ж, дарма ярма, аби воли були; дарма коса, аби ти була з нами," говорила стара Жучиха.

Не та справді стала Рися. Не тілько з лиця, не тілько в своім убраньі, але й думками своіми вона перемінилась. Вона розпитувала Семена про житє селян, про іх потреби материяльні и духовні, и кожен раз свою розмову кінчала нагадуючи слова Віренка: "в селі, та в землі наша сила..." Вона рівнала житє селян на Украіні до житя селян за кордоном. Не стояв перед іі очима на Украіні той страшенний пролетаріят, котрий вона бачила за кордоном, але ще страшнійше ёго стояла темнота и убожество украінских селян.

— "Що, Сеню, твоя каса добре йде?" питала вона у брата.

— "Дуже добре и користно."

— "Що ж, ти на касі и став?"

— "Се-б то як?"

— "Завів касу — тай годі и вся поміч селянам?"

— "Ні, не вся; зимою купуємо гуртову молотілку и віялку и заведемо при касі гуртову крамничку."

— "А далі?"

— "Далі побачимо: що треба буде, те й заведемо."

— "Се все паліятиви."

— "Правда! але красче ніж нічого."

— "А я ось-що гадаю: коли б матуся виділила мою частину землі, я б ії подаровала Куличанам..."

— "Ні, Рисю! матуся, покіль жива, сего не зробить."

— "Певно, що не зробить; а коли б зробила, ти б що на се сказав?"

— "Поможи Боже!"

— "Памятай же се слово!"

— "Коли воно моє, так я й не забуду ёго."

Швидко минуло літо. Не вспіла стара Жучиха й наговориться з Рисею!.. Прийшла спасівка — и Рися подалась до Петербурга. Подамось же и ми за нею.

(Конець II. части.)